

AZ ERDÉLYI SZÉPMÍVES CÉH
10 ÉVES JUBILEUMÁRA KIADOTT DÍSZKIADÁS

KÓS KÁROLY
ERDÉLY

ERDÉLYI SZÉPMÍVES CÉH KOLOZSVÁR

1934

KÓS KÁROLY

ERDÉLY

KULTÚRTÖRTÉNETI VÁZLAT

ERDÉLYI SZÉPMŰVES CÉH KOLOZSVÁR

1934

A nagy háború előtt talán senkinek eszébe nem jutott, amiről az impérium változás óta olyan sok szó esik: van-é különváló erdélyi lélek, minden emberi észjárástól különböző gondolkozásmód és világszemlélet, temperamentum és mentalitás, ami az ittvaló szellemi életmunka eredményeinek minden más eredménytől való különválóságát, viszont minden itt való eredménynek közösségét félreismerhetetlenül és természetesen determinálja? Lehet-é, van-é ennek a zárt erdélyi földnek olyan spirituális ereje, mely az ideverődött különböző fajú emberi társadalmak egymástól különböző, sőt ellentétes élethangjait konszonáns melódiában tudja egyesíteni? Lehet-é, van-é egyáltalában erdélyi kultúra és ha van, mi okból kellett lennie?

A kérdést a sors vetette fel; a helyes felelet népek és kultúrák életsorsát jövendőli talán. És a kegyetlenül fontos kérdésre tíz esztendő óta elegenden, talán sokan is megpróbálták a legellentéteesebb válaszokat kitalálni.

Meg sem próbálom felelni én.

De idézem Erdély múltját, az egyetlen döntő bizonyítékot e súlyos vitában.

Idézem úgy, ahogyan tudom és nem titkolom, hogy nem meseterségem a történelmi írás. Egyetlen új adatot nem idézek, egyetlen új megállapítást nem komponálok, de a már feldolgozott történelmi írás ismert adataiból kiszűrtem az én szempontomból legfontosabbakat. Egyetlen igyekezetem volt, hogy vázlatyszerűen rövid legyek, hogy világos, logikus és elfogulatlan legyek.

És bár negyed százada, hogy hordom és válogatom vázlatom szerény épületéhez az építőanyagot, nem álmodozom arról, hogy megközelítőleg is tökéletes munkát alkottam; de amit csináltam, szertettel csináltam.

És ha a kritika érdemesíteni fog arra, hogy észrevegye munkámat, nincsen mit félnem tőle, bármilyen lesz is: amit csináltam magamnak csináltam és azoknak, akik Erdélyt vallják egyetlen hazájuknak.

Magamnak — magunknak nem hazudhattam és nem hízlelgettem és nem csalhattam. Nem lett volna értelme semmi és senki kedvéért, de káromra — kárunkra lenne.

Sztána, 1929. november hava.

Kós Károly.

B E V E Z E T É S .

Erdély geográfiai szempontból: egység, mert hegyláncok által élesen határolt felföld, melyet nyugatról a nagy Magyar-Alföld, északról a Dnieszter-völgybe hulló bukovinai medence, északkeletről és keletről a moldovai, délkeletről és délről a havasalföldi síkság (az Alduna mely alföldje), tehát mindenfelől mély fekvésű és nagy kiterjedésű alföldek környékeznek. Az erdélyi medencének belseje, mely a Mezőségen kívül csupán a Maros, Szamos és a Küküiök alsó völgyeit foglalja magában, átlagosan 300—400 méter magasan fekszik a tenger színe felett, míg az ezen kívül még művelhető területek nagyrésze is átlagosan 500 méter magasan. Ezzel szemben a Magyaralföld és a havasalföldi síkságnak tengerfeletti magassága átlag csupán 100 méter és a moldovai, meg bukovinai folyóvölgyek sem igen haladják meg a tengerszín feletti 200 méter magasságot.

Erdélynek ez a zárt és magas fekvése a z d a sági lag is e g y é n i s é g g é predestinálja ezt a földet.

A história pedig bizonyítja, hogy Erdély olyan küszöbök Európa keleté és nyugata között, melyen a nyugatról-keletre, avagy keletről-nyugatra hullámzó minden kulturális áramlat akarva, nemakarva megbotlott és botlás közben valamijét el kellett itt hullatnia. Időtlen-idők óta népek és hitek, fajok és kultúrák keveredő helye ez a föld, ahol a bármely oldalról előnyomakodó népek, bárhol Európa mindig vérre szomjas földjén, ha halálos tusában összeroppantak, akkor a megvert fél vérző, megrettent, búvóhelyet kereső töredékéből bizonyosan került a Királyhágó és Keleti-Kárpátok közé is valamennyi, a rengeteg erdők, a titkos, dugott völgyek eme csudálatos fellegvárába. És ha a későbbi idők folyamán a szerencsés véletlen, vagy újabb sújtó szerencsétlenség okából el kellett hagynia valamelyik népnek ezt a földet, valami mégis mindig maradt itt belőle.

Erdélynek ez a természettől való és megmásíthatatlan adottsága predestinálja, emberi akaratok ellenérc is, e föld népeinek kultúrai egyéniségét, minden környező kultúráktól való különbözőségét.

A M A G Y A R F O G L A L Á S I G .

A Krisztus születése előtt való V. századot megelőző időkről annyit tudunk, hogy a Maros és Szamos völgye, de különösen az Olt medencéje ősrégi idők óta emberileg lakott helyek voltak. Az újabb kőkorszak barlang-lakóinak kőszerszámai és fegyverei bizonyítják ezt. Ez az őslakosság faluszerű telepekben élt és agyaggal tapasztott kunyhói helyén a cserépedényeknek, házi szükségleti tárgyaknak egész tömege került elő a még nagyon rendszertelen ásatások folyamán. Ezekből a földből előkerült tárgyakból, illetőleg azok formájából, díszítő ornamentikájából arra is következtethetünk, hogy ezt az őslakosságot távoli vidékek lakosaihoz erős kultúrszálak fűzték, vagy pedig távoli vidékekkel kellett gazdasági és kulturális kapcsolatokat fenntartania. Egy föltevést azt állapítja meg, hogy a Krisztus előtti II. évezredet megelőző időben északról dél felé vonuló *i n d o g e r m á n* törzsek lakhattak itt, mielőtt a Balkánra és az itáliai félszigetre vonultak volna.

Az itáliai és görög népek őseinek elvonulása után talán *t r á k o k* laktak itt akkor, amikor az emberiség a kőorból a fémek használatának kultúrszakába való átmeneti idejét élte. Ezt az átmenetet Erdély arany- és rézbányái nagyon megkönnyítették. A fémek használatát Európa Ázsiától tanulta el és az erdélyi rézszerszámok néhány jellemző formájának elődei kisázsiai eredetűek.

Azonban hamarosan megjelenik a réz mellett a bronz és ez hatalmas fordulatot jelent az emberi kultúrában. Erdélybe aránylag későn, a második évezred közepe táján jut el a bronz ismerete, de uralma éppen a rézbőség miatt több századig tart. A bronz idején Erdély lakossága nem változott: ezt a nagy tömegben feltárt bronztárgyak egységes jellege bizonyítja.

Valószínűleg a Krisztus előtti XII. században délnyugati szomszédai révén ismerkedik meg Erdély lakossága a vassal, de sok száz évig eltartott, amíg a vas a bronzot teljesen kiszorította itt, ahol a bronzművesség fejlett ipar volt.

Az ősi bronzkultúrának csak a történeti kor kezdetén szakad vége, amikor a *k e l t á k* vándorútjukban a Duna-me-

dencét lepték el és a trák kultúra mellé, illetve fölé a maguk fejlettebb kultúráját adják Erdélynek. A keltákkal a latin kultúra öse kap otthont Erdély földjén is és ezidőből görög és római történetírók már városokat emlegetnek itt és ismerik a Marisiát (Maros), a Tibiscust (Temes), Samust (Szamos) és az Alutát (Olt).

De a föld alól kikerült emlékeken kívül biztos hitelt érdemlő történeti adataink csak attól az időtől kezdődőleg vannak Erdélyről, amikor ez a föld a római világhatalom érdekkörébe lép.

A Krisztus születése előtt való V. században Erdélyt is elérí az ázsiai, keletről-nyugat felé irányuló és másfélezer esztendeig tartó népmozgalom legelső hulláma. A kínai fal építését is előidéző okok által a Kelet-Ázsiából kizaklatott jüzc-sik (akiket históriánk géták névvel könyvel el) és az Aral-tó környékéről kimozdított dákok szállják meg Erdély földjét és tanyáznak itt zavartalanul a római hódításig. A kelták a nyomás elől nyugatra húzódnak.

A dák-géta uralomról annyit tudunk, hogy e hatszáz esztendő folyamán számos fajtájú és származású népi etnikum és velük ugyanannyi, vagy még sokkal több kulturhatás termékenyíti Erdély földjét. Középpázsia titokzatos, ősi kultúrája keveredik itt a persa és a kisázsiai görög klasszicitással. Ciprusi, róodosi és más középtengeri kulturportéka, ipari, fényűzési, ruházati és fegyverzeti tárgyak kerülnek ide cserébe aranyporért, sóért és fáért. És az északnyugatról még mindig áramló hatalmas kelta kultúra keveredik itt a délről északnak nyomuló római-görög antik kultúrával.

Úgy a géták, mint a dákok árja népek voltak és együtt-lakásukból közös államalakulás született meg Dácia néven. A földművelést ismerték és egyrésztük letelepedve falvakban és városokban élt. Birodalmuk középpontja Erdély, de innen keletre és nyugatra állandóan terjeszkednek úgy, hogy Julius Caesar idejében a római birodalom szomszédságába kerülnek délen a Dunánál és nyugaton az Alpeseknél. A barbár népek tragikus sorsa öket sem hagyta nyugton: átlépték a déli határt és ezzel elvetették a római előnyomulás magvát, mely különböző sikerű hadjáratokban, lassan-lassan levagdosta Dácia határait úgy, hogy végül csak ősi fellegvára, Erdély

maradt meg, az erődített fővárossal: Sarmizegethuzá-val (Várhely). Végül 101-ben Trajánus császár két éves hadjáratban nemcsak elfoglalja ezt is, de véres harcokban szinte teljesen elpusztítja a kétségbeesetten védekező dák népet.

A római foglalással Erdély kultúrája töből megváltozik. A dák-géta uralomnak csak emléke marad meg a római munka következtében. Az ó-világnak kétségtelenül legzseniálisabb gyarmatosító állama alig félszázados uralma idején, a megsemmisült, feldúlt, kihalt Erdélyből virágzó, civilizált országot teremtett, melyet Róma világgazdasági és civilizatórikus hálózatába teljesen belefűzött. Légiók által készített nagyszerű kőutak vezettek Sarmizegethuzától nyugatra és délre a Dunához, északra a Maros mellett Vécsig, a Szamos mellé Kolozsvárig és Kalotaszegen keresztül az Almás mentén fel Tihóig. Gyulafehérvár, Torda, Enyed, Kolozsvár, Szilágyosomlyó dák-római városok utódai, Verespatak, Abrudbánya aranyát, Torda, Marosújvár sóját szakszerűen és üzletszerűen a rómaiak kezdik bányászni. Az utakat castrumok, őrtornyok védelmezik, a városokban templomok, fürdők, színházak, paloták épülnek. Földművelés, ipar és kereskedelem virágzik, polgár nevelődik a népből, a jó közigazgatás és bíráskodás élet és vagyonbiztosságot teremt és a szállítási és közlekedési lehetőségek új életlehetőségeket, a gazdasági fellendülés viszont civilizatórikus igényeket termel. Az Erdélyben tartózkodó szíriai és keleteurópai légók pedig elhosszabb a kisázsiai lélekben akkor már vajdó új hit előhírnökeit, a misztikus, sóvárgó, titokzatos vallási szekták egész sorozatát, sőt magát a Krisztus-vallást is.

Krisztus születése után 274-ben, másfélszáz esztendő építómunka után, minden harc nélkül kivonulnak Róma légiói Erdélyből. A hanyatló Róma érzi, hogy ereje nem elegendő a birodalom távoli végeinek megvédelmezésére a mind nagyobb tömegekben és mind hevesebben reájuk támadó barbár népek ellenében, tehát védelmi vonalát a Duna mögé vonja vissza. Trajánus császár gyönyörű vaskapui Duna-hídját a légiók felszedik.

És a nagyszerűen indult római építésről most túnt ki, hogy az minden nagyvonalúsága ellenére is felszínes volt. Külső civilizatórikus máz csupán, mely azonban a nép lelke

mélyére nem tudott tartós alapot lerakni. Az áradás, mely Keletáziából indulva, a lovas nomád tömegeket nyugatra mozdította, egymás nyakába zúdította és tolt ki sorban a nagy orosz síkon át Európába, újból elborítván Erdélyt, elmosta a római kultúrának még az emlékét is ezredévekre és helyébe az Altun hegyek, Kína, meg Persia új életszemléletét és más művészeti látását hozta ide.

Erdély hegyei közé hatszáz esztendő minden új dátumával új színek keverednek, de e színek között mind határozottabban, mind erőteljesebben nyomul elő az uraltáji szín. Az idők folyamán idekerült és eddigelé főleg indogermán népeiéinek közé mind erőteljesebben keveredik a túráni vér.

Roxolánok után Hermanarich osztrogótjai foglalják el Erdélyt. (340).

Az osztrogótokat Balambér fekete hunjai üzik ki. (375).

Attila halála után (453) a gepidák új birodalmának része Erdély is.

A VII. században a Tisza-Duna medencében Attila birodalmának súlyponján avar-khagánok alapítanak kétszázados birodalmat, mely azonban az egyre hatalmasodó és terjeszkedő frank nyomás következtében állandó hanyatlásban van nagy khágánja: Baján óta. A nyugati nyomás mellett a VIII. század vége felé egy délről jövő nyomás is hozzájárul a Moesiában és Trákiában megtelepedett bolgár-szlávok részéről úgy, hogy 800-ban az Avar birodalom áldozatul esik Nagy Károly frank-római császár és Krum bolgár-szláv khán támadásainak. A birodalommal együtt pusztul az avar nép is. Egyrészt felszívódik a gepidákkal együtt a szlávokba, egyes menekülő törzsek Erdélyben húzódnak meg. Minden valószínűség mellett szól, hogy az ősi hagyománynak, mely szerint a magyarság a foglaláskor a székelységet Erdélyben kapta, alapja az avar birodalom pusztulásakor idesoródott avar néptöredék, avagy egy avar uralom alá tartozott más turáni nép.

Már az avarok idejében, mind számosabban, szláv népek szivárognak be a Tisza-Duna közére és Erdélybe és itt elszórt telepekben élnek. Az avar urak szívesen látták a szlávokat, akik készséggel vállalták a szolgaságot és a házi munkákat. Az avar birodalom bukása után az egykori birodalomnak a Dunától keletre terülő részét bolgár-szlávok szállják meg és a IX. század elejétől kezdve Erdély lakossága bolgárokkal is gyarapodik, akiknek teljes elszlávosodása a IX. század vége felé feltűnő gyorsan történik és befejezést nyer a szláv rítusu kereszténységnek a bolgár cárok által való felvételével és a népükre való kényszerítéssel.

Történt a nagy ázsiai népmozgalom folyamán, hogy az oguz-törökséghez tartozó besenyők a IX. század közepe táján, a középázsiai nagy Ujgor-birodalom bomlása idején, az Aral-tó környékén való lakóhelyükről felkerekedve, átkeltek a Jajk-folyón és a Fekete-tengertől, Kaukázustól és Káspi-tótól északra, a Don és Volga alsó folyása közötti kazár birodalom keleti szomszédságában telepedtek meg. A kazár khágán a besenyők keleti szomszédait, az úz-törököket uszította a besenyőkre, akik a támadás elől mene-

külve, 890 táján átkeltek a Volgán és a kazár birodalomba nyomultak. Az északkeleti testvéreitől elszakadt és a kazár birodalomban elhelyezkedett hét magyar törzset a besenyő támadás Kubán-Don-Dnieper-vidéki hazájukban (Lebedia) érte. A biztos pusztulást kikerülendő, a hét magyar törzs felkerekedett és a hozzájuk csatlakozott három kabar törzsei együtt a Dnieper és Al-Duna közti síkságra költözött (Etelköz), mely föld századok óta utolsó állomása volt a kelet felől Róma tartományai felé törekvő ázsiai népeknek. Sokáig egy nép sem maradt Etelközben és ezt a védhetetlen területet mindenik csak néhány évi pihenőnek használta. A magyarság is csak az alkalmat leste, hogy etelközi három veszedelmes szomszédja közül (keleten a besenyők, északon a normannok által már megszervezett orosz-szlávok, délen az első virágzását élő keresztény bolgár-cárság) biztosabb helyre vonulhasson. A továbkköltözés előkészítésének és a védelem sürgős megszervezésének céljából a hét magyar és a három kabar törzs közös akarattal örökös fejedelmé

választja Árpádot, aki azonnal nyugati kapcsolatokat keresett nemzete számára. 892-ben szövetséget köt a keleti frank birodalom királyával, Arnulffal Szvatopluk, morva fejedelem ellen és ugyanezen évben, majd két évvel utóbb is a Duna vidékén harcol. Az egykori avar birodalom területét ismerte meg és kémlelte ki ez alkalommal Árpád s a végleges megtelepedésre alkalmasnak találta. Ennek a területnek nyugati része Arnulf kezén volt akkor, mint hűbéres morva fejedelemség, keleti nagyobbik része a bolgárok kezén. De az erőviszonyokat is helyesen látta meg: a keleti Frank-birodalom, Nagy-Károly egységes francia-olasz-német frank-birodalmának három részre bomlása után, éppen akkor volt vajúdó kialakulásában és Arnulf királynak teljes erejét meg kellett feszítenie, hogy a tartományok centrifugális törekvéseit megakadályozza; tehát a perifériális dunántúli morva területet, komoly ellenséges invázió esetén, egyszerűen fel kellett adnia. Viszont a Dunától keletre eső bolgár hódoltsági terület védelmét úgy akarta lehetlenné tenni Árpád, hogy a bolgár cár haderejét az invázió idejére Bolgáriának más részén szerette volna lekötve tudni. Kapva-kapott tehát Bizánc szövetségi ajánlatán Simeon bolgár cár ellen. Fiának, Leventének vezérlete alatt magyar sereg tört be Bolgáriába s elfoglalja a fővárost is. Közben azonban a császár megbékél a cárral, seregét visszavonja és a csapatszállító hajókat is visszarendeli. A cár teljes erejével a magyarok ellen fordulhatott és győzelmet arat. Ráadásul Etelközt megtámadják a besenyők, mire Árpád menekülni kénytelen és egész megmaradt népével együtt északnyugat felé haladva, az általa már ismert vereckei hágón át a felsőtiszai síkságra ereszkedik le s az itt való bolgár-szláv területet minden ellentállás nélkül behódoltatja. Úgy látszik, hogy Simeon bolgár cárnak, bár meg tudta verni az országába betörő egyik magyar sereget, de a hadjáratban neki magának is akkora veszteségei voltak, hogy országának Tisza-Duna menti periferiáját nem tudta felmenteni.

A magyar foglалás 895-ben kezdődött meg és az ország megszállásának súlypontja a Dunántúlra esett. Ott szállott meg a fejedelmi Me gy e r törzs, Huba és Lehel törzse, a Bulcsú horkász és Botond törzsek, a Tisza mentén Ond törzse, a Tisza és a Kárpátok déli lejtője között 3 kabarok három törzse, a Tisza felső folyásánál és a Szamos mentén Kende törzse, Végül az Alsó-Maros mentét és bent Erdélyben a Maros, Aranyos és Szamos felső folyása közti részt a Gyulák törzse szállotta meg.

A magyarság ősi szokás szerint az elfoglalt és birtokolt tartott egész területnek csak belső részeit szállotta meg és a megszállott terület, meg a szomszédos ország között széles, telepítetlen, helyenként természetes akadályokkal (gyepű) védett területet hagyott meg. Ilyen gyepű volt kelet felé a Meszes-hegység és az Érc-hegység észak-déli vonulata. E gyepű-vonalon túli terület: Erdély, tulajdonképpen csupán határörvidékképpen szerepel, mint gyepűelve (Erdőelve). És így a Kende és a Gyula törzsek belső erdélyi, Szamos és Maros menti szállástelenei valamint a Maros Olt és Küküllő.

közi székelység, mint a keleti besenyő-veszedelem ellen való gyepűn túli határőrség lakta ezt a földet.

*

A magyar hódítással Erdély földjének és népének története ezer esztendőre politikailag része a magyar nemzet történetének, de nem mindig azonos Magyarország politikai történetével, még kevésbé kulturális történetével.

*

Erdély a magyar foglalás idejében gyéren lakott szélső tartománya volt Simeon cár Bolgáriájának, melyet egy vajdaféle kormányzó, a tiszta török nevű Gyalu, igazgatott uralmában. A tényleges bolgár kormányzat valószínűleg a Maros és Aranyos közötti területre és talán a Szamos balpartjára szorítkozott, a só és aranybányák területére, ahonnan a régi római, még járható utakon és a Maroson az ércet és sót ki lehetett szállítani a Duna felé. De nem terjeszkedett ki, vagy csupán névleges volt a kormányzat a keleti részeken, ahol székely néven a hun-avar nemzetségek telepei voltak.

A lakosság a Székelyföld és a Királyhágó-Meszeshegyek között erősen keverék-fajú, de az avar uralom felbomlása, illetőleg a bolgár-szláv uralom kezdete óta, (IX. század eleje), kiváltképen mióta Bolgária hivatalosan államvallásává vállalta a görög-kereszténységet, rohamosan szlávósodó volt. Nyelvileg sem volt egységes ez a nép, mert a még mindig félig hivatalos bolgár-török és a különböző délszláv nyelveken kívül, Erdély déli határai felől északra haladva akkor kezdett kialakulni a mai román nyelv őse, mely Erdély területén, valamint a tőle keletre és délre eső szomszédos területeken hamarosan elnyelte, illetőleg egységesítette a különböző származású és fajú néptörzsek és töredékek nyelvét. Primitív társadalom primitív élete folyt Erdély területén. Egyetlen fontosabb, gondosabban intézett és ellenőrzött állami tevékenység volt itt a só és érc bányászata. A földművelés egészen kezdetleges, az állattenyésztés primitív juh és kecskepásztorkodás. Magasabb értelemben vett civilizációnak, társadalmi tevékenységnek, kulturális köztudatnak alig

lehetek itt gyökerei. Minden, amiből önálló nemzeti, illetőleg állami élet, politikai köztudat, fontos célok érdekében való közös akarás születhetett volna, még csirájában élt csupán. De csirájában megvolt már egy egységes és nemzeti kultúra lehetősége: a Bizánc kezéből elfogadott görög-keresztény vallásban, illetőleg a keleti egyházban és a kialakuló egységes román nyelvben.

Ezzel szemben a foglaló magyarság határozottan felsőbbrendű kultúrát és civilizációt képviselt. Mert ha nem is hozott magával kész kultúreredményeket lovai hátán és sátoros szekereiben, de magával hozta egykori kazár birodalmi emlékeit, tudását és széles világismeretét. A kazár birodalom déji szomszédja a fiatal, virágzásba szökkent, művelt és hódító mohamedán arab birodalom (a kazárok egyrésze is mohamedán) volt. Nyugat felé régtől óta sűrű kereskedelmi összeköttetésben állott a kazár birodalom Kisázsia görögjeivel és Bizánccal. Hatalmas városai voltak, virágzó kereskedelme, ipara, és komolyan számbajövő földművelése az intenzív, ősi állattenyésztés mellett. A bányászat és az ércművelés az Altun hegyek vidékéről származó minden turáni népnek ősi mestersége és mint a hunok, avarok, később a tatárok és törökök, a magyarok is mesterei voltak a hadviselésnek és mesterei az uralkodni tudásnak.

A magyarság tehát nem hozott kész kultúreredményeket új hazájába, de olyan felkészültséget, mely képessé tette őt kultúra életrehívására, az adott viszonyok között az általa meghódított területnek és népének a maga elgondolása szerint való helyes életberendezésére és kormányzására.

Á R P Á D O K

A magyar foglalás után száz esztendeig úgyszólván semmit A sem tudunk Erdély sorsáról. A n o n i m u s szerint: Erdőlvét Tuhutum, a hetedik magyar törzs vezére foglalta el és Árpád felsősége alatt fejedelmeképpen uralkodott rajta ő s utána az ő ivadéka István király koráig. „Tuhutum nemzette Horkát, Horka pedig Gyulát és Zsombort. Gyulának leánya: Sarolt volt István király anyja. Zsombor pedig nemzette az ifjabb Gyulát, Bua és Bukna atyját, kinek idejében István m e g h ó d í t t a az erdőntúli földet...”

*

A Képes Krónika mondja: „Miután István megnyerte a A királyi felség koronáját, híres és nyereséges háborút viselt öreg nagybátyja: Gyula ellen, ki abban az időben az egész erdőntúli országot kormányozta. Tehát az Úr 1002. évében István király elfogta Gyula vezért feleségével és két fiával együtt. Ezt azért tette, mert sem meg nem tért, sem a magyarok zaklatását nem hagyta abba. Egész terjedelmes és gazdag országát hozzácsatolta a magyar monarchiához. Ezt az o r s z á g o t E r d ő e l ő n e k mondják”...

A francia A d e m a r egykori krónikájának XII. századi interpolációja mondja erre vonatkozólag: „István hadal támadva f e k e t e M a g y a r o r s z á g r a , azt félelemmel és szeretettel meghódította ...”

A különböző hagyományok egybevetésével tehát így alakul ki a valóság: A gyepün túli Erdély (Erdőelve) külön, országszerű tartomány volt, melyet a Gyula-nemzetségbeli vezérek kormányoznak Árpádtól, de még inkább gyenge-tehetségű vezéruódaitól meglehetősen függetlenül. Népüket „fekete magyaroknak” is nevezték, ami talán összefügg a török „kara” (fekete) törzsnévvvel. Amikor Géza fejedelem a kalandozások veszedelmét felismervén, józanul a nyugati békés orientációban vélte megtalálni nemzete életsorsának biztosítását, Gyula vezér kelet felé nézett, magát és leányát: Saroltot görög papok keresztelték meg Konstantinápolyban

Keán királyával), Bizánc alattvalójával lépett barátságos szövetségre és népének megtérítésére görög papokat hozatott országába, Erdélybe. Amikor pedig Géza halála után István lett a fejedelem, aki fegyverrel kényszerítette a nyugati kereszténységet népére, a hatalmas Gyula nem ismerte őt el urának, nyíltan megtagadta az engedelmisséget és bízva bolgár-görög szövetségeseiben, országa teljes függetlenségét proklamálja.

István, Magyarországnak frank értelemben vett első keresztény ura, akkor már koronás király, megakasztja Erdélynek ezt a politikai és kulturális elszakadási folyamatát, amikor főleg német páncélos lovagokból álló királyi hadával, valamint a hozzá hű törzsek és a kabarok nemzeti seregével véres hadjáratban „elfoglalja és országához csatolja” Erdélyt, a Gyulát pedig (édes nagyapját, illetőleg sógorát?) feleségével és gyermekeivel együtt elfogja és fogságban tartja. Erdély népére pedig reáparancsolja a nyugoti kereszténységet.

Erdélynek tervbe vett teljes függetlenségét ezáltal hosszú időre kitolja ugyan, de, a szájhagyomány rendszeren hű bizonyosága szerint is, elejétől fogva sajátos egyéniségét, másnemű gondolkodásmódját, különváló törekvéseit nem semmisíthette meg, aminek bizonyítéka, hogy az egész középkor folyamán Erdély volt a központi királyi hatalom ellen való szinte minden aspirációnak, forradalomnak, a trónkövetelőknak, mellékkirályoknak örökös támasztéka, szinte mindig biztos tartaléka.

És ha sikerült is Istvánnak Magyarországon minden népére reakényszerítenie a nyugati kereszténységet és vele a latin-germán kultúrát, Erdélyben csupán a vallási dolgokban meglehetősen közömbös és faji természeténél fogva hitbéli fanatizmusra képtelen magyarsággal (és székelységgel) tudta a latin kereszténységet elfogadtatni, viszont a már régen görög-keresztény bulgáró-macedó-szláv népesség megmaradt továbbra is a keleti egyház hívének, illetve a bizánci kultúra nyugati előőrsének.

Ezáltal viszont Erdély földje természetes ütközőpontjává lett annak a küzdelemnek, mely a keleti és nyugati kultúrák között éppen ezidőtájt lobbant lánggra. Itt csapott

össze legélesebben Róma Bizánccal, illetőleg az itáliai, még inkább déli-germán kultúra Kievvvel és Konstantinápolyal. De itt is keveredik ez a két kultúra egymással leginkább és válik egyik fundamentumává a sajátos erdélyi kultúra lehetőségének.

A honfoglaló magyarság az új hazában is megtartotta A törzsi és azon belül nemzeti szervezetét. Az új ország belső területén az egyes törzsek megszállták a nekik megfelelő nagyságú és gazdaságuknak alkalmas területet és azon belül meg volt az egyes nemzetségeknek a maguk zárt szállásbirtoka. Az egyes nemzeti szállásbirtokokat egymástól a foglalás előtti népek által esetleg már lakott, de a magyarság szempontjából egyelőre gazdátlan földterületek választották el, melyeket a nemzetségeknek nomád része legeltetésre használt. Ugyancsak az ország nagyobbára belső részén terülő szállás, illetve törzsbirtokok összességét védelmi vonal vette körül (természetes, illetve mesterséges g y e p ű) és azonkívül az ország határául tekintett vonalig rengeteg megszállatlan földterület, főképen erdőség terült el. Az ősi magyar birtokszokás szerint a nemzeti szállásbirtok a nemzetség osztatlan és érinthetetlen tulajdona, minden rajta levővel együtt, (emberrel is). A nemzetség szaporodása esetén a nemzeti szállásbirtokok közti, vagy a törzsi g y c p ű n túli, még meg nem szállott, tehát gazdátlan területből volt növelhető minden nemzeti szállásbirtok. De általában a nemzetségek által tényleg megszállt összterületen kívüli minden terület az országhatárig a fejedelem tulajdonának tekintett: felségjogon. E retentő földterülettel és a rajta élő lakossággal a fejedelem rendelkezhetett tetszése szerint, jövedelmét ő vette, a földet adományozhatta.

Géza fejedelem ismerte fel ennek az állapotnak nagy jelentőségét, és használta ki először abból a célból, hogy a már meglazult magyar törzsszövetség erejének helyébe a fejedelemnek a törzsektől független erejét növelve, a foglalás életsorsát biztosítsa. Hogy feltétlenül megbízható és csupán tőle függő hadsereget teremthessen, külföldi mintára megkezdte a b i r t o k a d o m á n y o z á s t . Külföldi lovagokat csábít az országba és katonaiállítási kötelezettsége mellett bir-

tokokat adományoz nekik, a meg nem szállott, tehát fejedelmi földterületeken, vagy saját törzse szállásbirtokán. Ugyancsak katonái számát gyarapítja az elődei alatt pusztán kalandozásokból élő, vagy pedig az ország belsejében még mindig nomád módon pásztorkodó, vándorló magyar tömegekről való gondoskodásával. Ezeket a gyepün túli fejedelmi területeken adománybirtokokkal látja el, melyeknek használata fejében katonái szolgálatot kötelesek teljesíteni, másrészt zsoldos-katonaságképen maga körül tartja, de adományoz nekik földet is és szolgálát is az ország belsejében a törzsi szállásbirtokok között elterülő fejedelmi területeken.

Ez intézkedései által, melyeket a nyugati királyságok ismerete alapján foganatosított, kikezdte az ősi szervezetet: a közösséget, mely már nem teljesítette be az új körülmények között, a konszolidált, vagy konszolidálódó államok közé ékelt és a kalandozásokról lemondani kényszerült magyarság kebelében régi hivatását, tehát át kellett alakulnia, illetőleg meg kellett semmisülnie.

Amit atya szinte csak ösztönösen, még csak szórványosan kezdett meg, azt István király, a bajor király sógora, a kereszténynek nevelt fejedelem, akinek mintaképe a frank királyság volt, teljes tudatossággal és határozottsággal fejezte be és kodifikálta. A törzsi szervezet már nem funkcionált, de a még élő nemzetségi szervezetet is megölte a törvényével, mely a földet, bárminő eredetű legyen is az, magán tulajdonnak jelentette ki. Kiepíti a királyi katonaság rendjét azzal, hogy a várbirtokokat szervezi meg a király területén épített várakkal, mint középpontokkal, ahonnan a király hivatalnokai, az ispán gonoszhatja a várhoz tartozó és ezidőtől királyi, elidegeníthetetlen magán tulajdon képező földterületet, a rajtuk élő és földet művelő, állatokat gondozó királyi szolgálát; viszont a várbirtok jövedelméből a várban szolgálatot teljesítő várkatonaságot tartja, akik a királyi hadseregnek zömét teszik ki ezentúl. Ezek a királyi várak a csirái a későbbi vármegyei székhelyeknek, a katonaság az őse a későbbi vármegyei köznemességnek. A nemzetségi birtokoknak mostantól kezdve magántulajdonosai (a nemzetség-fők), valamint a nagyobb, főleg külföldi adománybirtokosok a főnemességnek ősei, a

várban és a vár körül megtelepített királyi mesteremberek a városi polgárság ősei. És végül az országban a foglaláskor már itt élő, főleg szláv fajú népek, a kalandozások idején szerzett, vagy a minden időben vásárolt és az idők folyamán felszabadított rabok képezik magvát a jobbgáyságnak.

A birtoklási és hadügyi szervezetnek ez újjáalakításán kívül az egész magyar társadalom átalakulásának másik fontos tényezője volt a keresztény vallás államvallássá tétele, illetőleg a k a t o l i k u s e g y h á z m e g s z e r v e z é s e, ami által új és hatalmas rend iktatott be a magyar társadalomba: a papság. Az országban élő lakosság már a foglalás idején nagyrészt keresztény volt és a magyarság térítése is megkezdődött a fejedelmek idejében; Géza korában pedig egész erővel folyt már. De István, fejedelmi kötelességei között, a legelsőnek vállalja népének kereszténnyé változtatását és az egyház teljes megszervezését. Szépszóval, példával és királyi katonasága fegyverének erejével el is éri célját. Koppány pogány lázadásának leverése és a görög hit felé hajló Erdély elfoglalása után a nyugati keresztény egyház élete biztosítva volt. Hatalmát és fejlődését viszont egyházi törvényeivel és bőséges birtokadományozásaival biztosítja.

Mindezek az új szervezések és átalakítások Erdélynek csak igen kis részét érintették. Hiszen Erdély területe nem tartozott az országhoz, hanem g y e p ü n túli terület volt, amelyre a foglaláskor a Tisza felső folyásánál letelepedett Kende törzs és a Maros alsó folyásánál letelepedett Gyula törzse szállásbirtokainak csupán keleti vége nyulott. A Szamostól és a Maros középfolyásától keletre eső területnek is csupán azt a részét szállották meg a két törzs egyes nemzetségei, ahol egyrészt a völgyekben jó termő talaj, dús legelők és kaszálók voltak, másrészt a marosmenti sóbányákat és talán az aranybányákat. Gyulafehérvár, Torda, a kolozsmegyei Ajtón és Zsombor községnek világos bizonyítékai a honfoglaláskori, vagy a legfeljebb vezérekori magyar megszállásnak. A lakosság itt is gyér, de valószínűleg egészen pusztá, erdős-mocsaras terület volt Erdély délkeleti és északi része, a későbbi szász telepítések helye. A keleti részt a székelység tartotta megszállva eléggé sűrű népességgel. Géza és különösen István társadalomszervező mun-

kja Erdélynek csupán nyugati, részben megszállott, részben királyi birtokot képező területét érintette tehát. A Gyula nemzetség erdélyi székhelyére: Fehérvárra alapítja a püspöki székhelyet, ott templomot építtet és királyi várat emel (Fehér megye). Megszervezi még a dobokai, kolozsi és tordai és talán a küküllői várispánságokat. A székelyekre nem kényszeríti a maga új közigazgatási szervezetét, nem bántja ősi katonai, társadalmi és gazdasági berendezkedésüket, mely megmarad a nemzeti, közös, patrimoniális birtoklással. Székelyföld, — nem lévén telepített határőrség a székely — nem királyi föld, ők maguk nem királyi katonaság, sem nem várkatonaság. Egyáltalában nem sorozhatók egyetlen társadalomkategorióba sem, mely István király idején alakult ki, vagy biztosított a későbbi kialakulása a királyi törvényei és rendelkezései folytán.

Erdély messze volt a középponttól. A besenyőktől állandóan fenyegetett gyér lakosságú határterület is lévén, a magyar király uralmát jó birtokokért szívesen vállaló idegen urak nem vágyódtak ide, de talán a király is inkább székhelyéhez közelebb és a tulajdonképeni országterületen látta szívesen a személyét és királyságát biztosítani hívatott új birtokos osztályt. Nem igen tudunk István, sőt közvetlen utódai idején sem arról, hogy erdélyi területen nagyobb birtokadományozás történt volna egyes nyugati lovagok számára.

Az Árpád-házi királyok uralma idején a székely és magyar Aturáni, meg a románna alakult macedo-bolgár-szláv nép etnikumába még egyes egészen más, új népetnikum keveredik: az Erdélyben szásznak elnevezett Rajna-melléki germán, mely a még csak részben letelepedett, meglehetősen primitív társadalmakban élő lakosság közé elhossa a maga fejlett német polgári civilizációját és városkultúráját.

Az Árpádok állandó problémája volt az ország lakosainak szaporítása. Mert a dolgozó, elsősorban a földművelő népre volt alapozva a királyság jövedelme. Különösen a

királyság első, patrimonialis idejében, amikor a király magán-gazdaságának jövedelméből tartotta fenn a királyságot, mint intézményt és annak legfontosabb védelmezőjét: az állandó katonaságot. A várispánok, sőt eleinte a nádorispán is első-sorban a királyi gazdaság intézője volt, csak másodsorban katonatiszt és végül bíró. A királyi birtokok jövedelmét csupán a királyi birtokok lakosainak szaporításával lehetett szaporítani. Ennek a lakosságnak egy részéből (várkatonák, királyi szolgák) telt ki a katonaság zöme. Ezeknek másik részéből viszont az adófizető elem: az iparos és kereskedő, meg az úgynevezett szabad-földműves és végül harmadik részük művelte a király magánföldjeit és szolgáltatta a terméskből a terményrészt, mint jobbágy és zsellér.

Amikor a XII. század közepe táján részben az Északi-tengernek nagy áradása miatt Hollandia lakosságának jó része kivándorlásra kényszerült, részben a Rajna melletti túlsűrű nép, hogy urainak zsarolása alól szabadulhasson, a maga szabad elhatározásából családjával együtt felkerekedett, hogy új hazát keressen magának, már II. Géza kapott az alkalmon és a rajnai frankoknak egy ilyen hazát kereső csoportját betelepítette Erdélybe az Olt és Cibin patak szögébe, ahol azok Szeben városát és a körülötte levő falvakat alapították meg. Későbbi ilyen bevándorló rajnai frank csoportokat ugyancsak Géza, majd utódai közül különösen III. Béla telepítettek be még meg nem szállott, tehát királyi földekre. De a vármegyék területére is érkeztek elég sűrű rajokban a már betelepedett nyomán és biztatására új meg új rajok. És jöttük után azonnal épülnek Erdély első, nyugati értelemben vett városai. Az 1146—1300 évek között épülnek meg a krónika szerint: Szeben, Kolozsvár, Enyed, Torda, Medgyes, Segesvár, Brassó, Szászsebes, Szászváros, Dés városok, tehát a Székelyföld városain és a vármegyei területen Gyulafehérvár kivételével minden jelentékeny erdélyi város.

A szászok, mint szabad parasztok költöztek be Erdélybe és királyaink biztosították nekik mindenütt a hazájukból hozott jogszokások további használatát, társadalmi berendezkedéseik respektálását. S az úgynevezett Királyföldön (a Marostól a székelyek földjéig terjedő területen, melyet

délfelől Fogaras földje, északon a küküllői várispánság területe határolnak), területi autonómiát is kaptak a szebeni szász ispán kormányzata alatt. A királynak ezért pénz-adóval és katonaszolgálattal tartoztak, de nem egyénenként, hanem kollektíve, nemzetképpen. A szász parasztság betelepülésén kívül még két német település történt, melyek egyikének szinte tragikus következményei lettek. II. András királyunk a Barcaságot a Szentföldről kiűzött német lovagrendnek ajándékozta, mint hűbért azzal a kötelezettséggel, hogy Erdélynek délkeleti kapuját a szomszédos pogány kunok ellen megvédelmezzék és egyúttal térítsék is őket a kereszténységre. A német lovagok a velük együtt letelepedett szolganépek és mesteremberek segítségével gyönyörű kultúrmunkát végeztek el rövid időn belül a mocsaras és erdős Barcaságon. Brassó és körülötte négy erőd épül fel, a földet falvakkal népesítik be, de függetlenségi törekvéseik miatt néhány év múlva a király fegyverrel kell kényszerítse őket az ország elhagyására. A másik és utolsó német telepítés III. András királyunk idejében történt, aki Eisenwürtzenből (Ausztriából) vasbányászokat telepített Torockóra és környékére.

A szászoknak Erdélyben való letelepedése, ha nem is közvetlen oka, de mindenesetre egyik oka volt annak, hogy Erdély megszűnt *g y e p ü n t ű l i* határvidék lenni, de besorozódik az ország belsejével egyenlőrangú, mert gazdaságilag és kultúrában egyenértékű területei közé. Azonban nem olvad vele egyszínűvé, hanem tartományi jellegét megtartja, a király képében Erdélyt a vajda kormányozza.

A tatárjárás végiggázolja ugyan Erdélyt is, de ez kevésbé volt katasztrofális, mint Magyarországon, mert Erdélyt a korábbi századokban török-tatár fajú szomszédai: a besenyők és a kunok sokszor megrohanták, tehát a keleti lovas népeknek ilyen inváziójára Erdély népei el voltak készülve és be voltak rendezkedve. Viszont a tatárjárás után az egész országgal együtt Erdély is különösképpen fellendült. Az elpusztult és elnéptelenedett Aranyos-vidéket a megszorodott székelység kapja meg és azt, mint új székely székét szállja meg. Minden valószínűség mellett szól, hogy még a tatárjárás előtt telepítik be *K a l o t a s z e g* terü-

letét Gyula nembeli ősi urai idehúzódó besenyő töredékekkel, vagy legkésőbb a tatárjárás után kunokkal, mindenesetre valamely török-tatár fajú néppel. A szászok helyzete nem változik, ellenben a román népelem az elpusztult területeken különösen megszorodik a délről való állandó beszivárgással. Az erdélyi román népelemet az is erősíti, hogy a tatárjárás után Havasalföldön és Moldovában a kiűzött kunok helyében a rövid tatár uralom után román államalakulások épülnek ki, egyelőre mint a magyar királyság hűbéres vajdaságai.

Az utolsó Árpád idejében már teljesen kialakult Erdély etnográfiajának a képe, melyen az idők úgyszólván semmit sem változtattak a mai napig. Es kialakult a maga teljességében az itt élő népeknek egymástól különböző, de fajiságukra jellemző politikai és társadalmi külön berendezettsége is, melyet csupán 1848, illetőleg 1868 szüntetett meg a teljes egyéni egyenlőség törvénybe iktatásával. Kiépültek a vármezők és bennük a királyi Magyarország teljesen kialakult rendi osztálytagozódása, melyben szerepet kap már a nemeség és papság mellett a városi polgárság is. A szászok telepítése és nemzeti, meg területi autonómiájuk kiépülése bezárult a Barcaságnak és Besztercevidékének a szebeni szász ispánsághoz való csatolásával. A székelyek külön nemzeti alkotmánya, viszonyuk Erdély többi népeihez és a királyhoz bevégzett formát kapott és a románok is tényezővé kezdenek érní különösen a Havasalfölddel szomszédos Fogaras és Hunyad vidékén, ahol területükön bizonyos nemesi jogokat is kivívnak kenézeik.

A vezérek idején szinte teljesen független Erdélyt István, az első magyar király fegyverrel kényszerítette aspi-rációi lemondására és régi urait, a hatalmas Gyulákat meg-alázva és birtokaiktól megfosztva, ezt a földet beolvasztotta Magyarországba.

És háromszáz esztendő múlva (1291-ben) az utolsó Árpád, III. András király, az egykori Gyula székhe-lyén, Gyulafehérvárott megtartja Erdély első külön törvényhozó országgyűlését, me-

lyen nemzetenként képviselteti magát: a magyar, a székely, a szász és román nép.

*

Az Árpádok idejében kultúránk sorsa a papság birtokában és hatalmában volt. Hivatalos nyelv az egyház nyelve: a latin. Ez az irodalom nyelve is. Amikor Ausztriában a németiség hatalmas nemzeti eposzát, a *Nibelungenlied*et összeírják, nekünk abból a korból egyetlenegy összefüggő magyar nyelvemlékünk van, az is muszájból való fordítása egy latin halotti beszédnek, magyarul nem tudó, vagy még csak tanuló idegen származású papok használatára. Nemzetünk ősi mondáit, meséit, históriás énekeit, virágénekeit, mint pogány és egyházellenes maradványokat, szigorúan tiltja és szorgalmasan irtja, interpretátorait és poétáit, az igriceket, regösöket üldözi, bünteti az — egyház. Épen e tiltás alapján tudjuk, hogy volt az ősi, ázsiai hazából, az emberi kultúrák örökkévaló szülőföldjéről idehozott és itt tovább művelt nemzeti irodalmi kultúránk. Ennek töredékes és ferdített, papos tudákossággal kitekert maradványát bírjuk Árpádházi időben kompilált, természetesen latinnyelvű krónikáinkban. Különben erdélyi krónikásunk nincsen egy sem.

Iskolázásunk az egyház kezén és latin tanítási nyelvű.

Felsőbb iskoláink nincsenek. A külföldnek akkor már nagy hírű egyetemeire (Bologna, Pádua, Paris) a XIII. században már sűrűn járnak papi embereink. Egyetlenegy világi emberünkről tudjuk, hogy külföldi egyetemet járt: 1271-ben egy Bethlen-fiu neve van bejegyezve a párisi egyetem tanulóinak közé.

A képzőművészeti kultúra megalapozása is megkezdődött, de kicsi köze van ennek is a nemzethez még. Az architektúra az egyház építkezéseire szorítkozik, de a király által elrendelt plébánia-templomok építése jórészt nem készült el soha s ami felépült, az csak fából való primitív templom lehetett. E kornak reánk maradt legmonumentálisabb és komoly művészi épülete a gyulafehérvári katedrális. Mostani épülete építésének előzménye a kort jellemző kuriózum: 1277-ben történt, hogy a fehérvári püspök összevezetett a vízaknai bíróval, Alárdi Jánossal. És hogy végét

vesse a vitának mindörökre, megölette a bírót. Mire Alárdi fia, János, fegyveres vízaknaiakkal egy szép vasárnapi napon megrohanja Fehérvárt, a várost a régi, István király korabeli kőtemplommal és a papi épületekkel együtt felégeti. Elpusztult akkor a püspökség levéltára és könyvtára is. Tíz év múlva, az elpusztított templom helyén épülni kezd az új templom, melynek falazását Tyno fia, János kőfaragó mester vállalta el. A háromhajós, kereszthajós bazilika tíz eszendő alatt elkészült. Stílusa arra vall, hogy építői franciák voltak, vagy francia tanítványok. Tudjuk, hogy I. Béla alapítja a kolozsmonostori apátságot és valószínűleg az utolsó Árpádok alatt alapítja a Gerőfi nemzetség a valkói és gyerőmonostori férfi-, illetve női-kolostorokat, de ezekből az épületekből csupán a gyerőmonostori templom tornya maradt meg máig. Romokban maradt meg a kerctzi apátság temploma is.

A magyar nem városépítő nép. Erdély első igazi városait német telepések építették fel és népesítették be a maguk iparos és kereskedő lakosságával. A vármegyékben élő földműves, állattenyésztő nép sokáig még állandó falukat sem épített. Szigorú királyi rendeletek hosszú sorozata ismételve parancsolja a lakosságnak állandó faluk, állandó házak építését, amire végül nem is annyira a rendeletek, mint az élet haladása és a gazdasági szükségesség kényszerítik az

urakat és parasztokat egyaránt. De ezek az állandó falvak is szétszedhető faszerkezetű házakkal épülnek fel. Az urak is szeretnek ide-oda járkálni, vándorolni birtokaikon és udvarházaik igen-igen primitívek, mint egész életmódjuk is. Lovas nomád utódok még, akik csak a tatárjárás tanulságai után kezdenek védhető kerített udvarokban építeni kényelmesebb kő, vagy faházakat. Különösen a keleti határszéleken a székely falvak igyekeznek most már a maguk számára megrohanás esetére védhetőbbé tenni falvaikat. Körülkerítik tehát gyepűvel a falut, melyből az ellentétes oldalakon csupán egy-egy elzárható kijárás nyílik. De legérdekesebben oldja meg ezt a problémát az Erdély délkeleti kapujában fekvő Barcarozsnyó szász népe, mely a német lovagrend egykori, de már lerombolt várában rendezkedik be úgy, hogy ott felépíti falujának miniatűr mását, ahol veszedelem esetén minden család a maga külön hajlékát megkapja.

Nyugati értelemben vett világi építőművészeti ünk nem volt, de más képzőművészeti emlékünkn sem maradt. Valószínűleg nem is igen volt még.

M O H Á C S I G

A XIII. és XIV. század fordulóján tehát, három század Anehéz és sokszor véres munkájával készen állott az a Magyarország, amely Kelet és Nyugat határán elhelyezkedve betölthette az emberi kultúra építő munkájában a sors által kiszabott feladatát. Megalapozódott az a politikai alkotmánya és az a társadalmi berendezkedése, mely nem volt azonos semmi más államalakulásával, aminthogy csakis egy ilyen, csupán a saját testére szabott és elhelyezkedésének megfelelő berendezkedéssel maradhatott meg az Ázsiából idegenbe vett, minden fajta más népekkel összekeveredett népből kialakult magyarság Európának ezen a talán legnehezebb, mert a Keletnek és Nyugatnak akkor is és a mai napig ütköző vonalában. De Magyarországnak ez a berendezkedése más volt a Királyhágón innen és más a Királyhágón túl. A Királyhágóntúli Magyarország egész területén a társadalom az egymással teljesen azonos vármegyei keretekben alkotta meg a maga minden vármegyében azonos társadalmi osztálytagozódását. E vármegyei rendeken kívül esett a főpapok és az immár kialakult főurak rendje: az oligarchia, mely utóbbi rendnek a koronával való küzdelme az uralomban való részesevésért, tölti ki XIV. és XV. század Magyarországnak történetét.

Magyarországnak ezzel az arisztokratikus megyei alapberendezkedésével szemben, amelyen kívül (és melynek ellenére) az oligarchia kiépítette a maga végzetes hatalmát, Erdély a közjogilag és a valóságban is különböző három autonóm nemzet területén belül szervezte meg a maga három, egymástól különböző társadalmát. A vármegyei területeken a nemességek nevezett magyarság (a jobbágy nem számított) a Királyhágón túli Magyarországhoz teljesen hasonlóan rendezkedett be. Székelyföld területén a székelység és a Királyföldön (melyhez később Beszterce is tartozott) a szászág. Erdély ténylegesen negyedik nemzete: a románág, a maga nemzetterületi külön berendezkedését szintén megkezdte Fogaras földjén és Hányadban, sőt a Hunyadtól

mus által is élesztett, még túlkorai demokratikus mozgalmak reakciója (a kápolnai szerződés) megakadályozta ennek a természetes folyamatnak megvalósulását.

Erdély társadalma csupán a vármegyék területén belül volt arisztokratikusán tagozott, míg a székely és szász nemzetterületeken a székely és szász nemzetek társadalma teljesen homogén volt. A székely a maga területén belül mind egyenlően nemes és katona, a szász mind egyenlően polgár. Ezek a társadalmak területükön belül belügyeiket egymástól teljesen függetlenül, saját külön jogszabályaik és ősi társadalmi intézményeik, szokásaik szerint intézték. Ami összekötötte őket, az egymásraultalságuk tudata és a korona volt, melyet Erdélyben a vajda képviselt. Ez a speciális berendezkedés eleve megakadályozta a magyarországihoz hasonló és az osztályküzdelmek izzó paraszát élesztő, az egészséges életfejlődést akadályozó, sőt az állam létét állandóan fenyegető oligarchia kifejlődésének lehetőségét. Oligarchia csupán a vármegyékben és a vármegyék köznemességének terhére fejlődhetett volna ki (mint Magyarországon), de minden ilyen próbálkozás ellenében a köznemességnek, illetve a koronának azonnal segítségére lehetett (és volt is) a másik két nemzetterület demokráciája.

A história pedig bizonyítja, hogy amikor a magyarországi arisztokrácia osztálygyozelmének eredménye az ország Mohácsra lett, akkor az erdélyi nemzeti demokráciák mentik meg az elbukott magyar eszmét és tartják életben a három nemzet erdélyi fejedelemségében addig, amíg beteljesedvén vállalt feladatának ideje, visszaadhatta épen, csonkítatlanul, sőt megnevelve azt — Magyarországnak.

*

Az utolsó Árpád halála utáni korszak forradalommal kezdődik: Az erdélyi vajda, László, proklamálja Erdélynek Magyarországtól való függetlenségét és amikor bajor Ottó király 1307-ben Erdélybe jő, elfoghatja és csupán egy év múlva ereszti szabadon, de a magyar koronát nem adja ki. Károly (Róbert) király hiába mondatja ki reá és Erdélyre az egyházi átkot, az erdélyi papság azt ki sem hirdeti. A király végül is kénytelen kiegyezni a vajdával.

Ez az elszakadási kísérlet — szinte visszhangja a háromszáz esztendő előtt való Gyula forradalmának, — mutatja az utat, melyet a sors rendelt Erdélynek és amelyen akarva-nemakarva haladnia is kellett. És valóban, e kétszázesztendő korszakban eleinte szinte észrevétlenül, de a vége felé rohamosan épülnek ki azok az alapok, amelyekre a későbbi Erdély a maga független államiságát minden rázkódás nélkül, természetesen fel tudta építeni.

A XIV. század Erdély anyagi és szellemi önálló kiépülésének korszaka az Anju-királyok, Zsigmond és a Hunyadiak korában. Már Károly (Róbert) igyekezett az oligarchia erejét a többi társadalmi rend erősítésével ellensúlyozni. Legegyszerűbben erősíthető volt a városi polgári rend, tehát a városoknak osztogatott privilégiumokat, melyek által azok fejlődését előmozdítja. Első, fontos törvénykönyve foglalkozik a városokkal is, melyeket két kategóriába oszt: királyi városok azok, melyek a megyei hatóság elkerülésével, közvetlenül a király hatósága alá tartoznak és kisebb városok azok, melyeknek autonómiája valamivel korlátozottabb és a megyei hatóság joghatása alá tartoznak. Elfogadtatja a céh-rendszert.

A városok autonóm berendezkedése lehetővé tette alkalmas időben azok megvagyonosodását, ami már Nagy Lajos király idejében be is következett, amikor is a Velencével folytatott hosszas tengeri háborúk következtében a tengeri szállítás bizonytalansága miatt a kelet-nyugati tranzító kereskedelem szárazföldön és pedig Erdélyen keresztül bonyolódott le, amit városaink alaposan ki is használtak. A királyi és szász városokban mindenütt kiépülnek a lábas-házak és a házak utcára boruló roppant nagy fedelei, melyek alá az árukat lehetett kirakni. Kolozsvár vámmentességet kap Magyarországon. Brassó kereskedelmi szerződést köt Havasalföldével, Szeben a verestoronyi szoros felé szállított árukra nézve raktármonopólium jogát kapja.

Az Erdéllyel szomszédos keleti két román vajdaság véglegesen kialakul és mindakettő a magyar királyság hűbérese. A nyugati civilizáció számára megnyílt a két ország kitűnő kereskedelmi területe lett Erdély kereskedő és iparos polgárságának.

Zsigmond király idejében tovább fejlődik ez a folyamat. Például: Brassó 1395-ben azt a kiváltságot kapja, hogy áruit Bécsig vámmentesen szállíthatja, de idegen kereskedő Havasalföldre csak úgy szállíthatott árut, ha Brassóban raktárt állított, máskülönben ott kellett eladnia áruját. Nyers viaszt tilos Brassón keresztül szállítani, hanem ott meg kell olvasztani.

Betetőzi a városok fejlődését Zsigmondnak az a törvénye, mely a királyi városoknak országgyűlési követ-küldési jogot ad. A polgárok ezzel, — ha nem is személy szerint, de kollektíve, — felvételnek a nemzet törvényhozó rendi sorába és 1402-ben először jelennek meg a városok követei az országgyűlésen. 1427-ben hallunk az első székely városról, — Kezdi vásárhely a szász városokhoz hasonló városi kiváltságot kap. 1430-ban Alvincz és Borberek részesülnek hasonló jogadományozásban.

Természetes, hogy a városokkal párhuzamosan a lakosság többi része is vagyonosodik. Az anyagi jóléttel együtt jár viszont a szellemi szegénységből való kilendülés is, úgy, hogy Erdély népének lelkében előkészített talajt kaptak a Nyugat-Európából a XIV. század vége felé keletre áramló új, demokratikus szellemi áramlások.

Erdélyben ezidőben próbál kialakulni a főúri rend, mely itt is megkísérli a maga vagyonosodásának, hatalmának növelését a többi osztályok rovására. Ez a törekvése a vármegyék területén nyilvánult könnyebbnek, de a székelység területén is próbálkozott, ahol a nagyobb birtokosok kezdtek a szegényebb székelyek kárára szervezkedni (primőrök). Erdély életmérlege, mely az egyes nemzetek és azokon belül való társadalmi berendezkedések egyensúlyára volt alapozva, lassanként kimozdult egyensúlyi helyzetéből; a belső erők megfeszülése szakadással fenyegetett.

Ezt a szakadást akasztotta meg az a szellemi forradalom, mely a huszita tanok által a lelki szabadság és emberi egyenlőség gondolatát plántálta be a jogtalan, vagy jogait veszélyeztetve látó tömegek immár befogadóképes lelkébe.

A papság, illetőleg a katolikus főpapi rend belső demoralizációja és világi hatalomra és gazdaságra való túlságos, a krisztusi tanítással homlokegyenest ellenkező törekvései a XIV. században, Nyugat-Európában érlelik a reakciót ama

mind hangosabbá váló kívánságban és akaratban, hogy az egyházat vissza kell építeni az egyszerűsége, nem a világi, de a lelki vagyongyűjtésre és a lelki szabadság ápolására. Amikor erre a mind követelőbbé és elterjedőbbé váló tömeg-kívánságra a főpapi zsinatok és a pápai udvar nem reagáltak, de kereken visszautasították ez új cél szerint való átépítés gondolatát is, be kellett következnie a másik oldalról annak a megmozdulásnak, mely másfél század múlva a nagy egyházszakadáshoz vezetett el. És bár a Wiclif János fellépésére megindult különféle mozgalmakat el is tudta fojtani a világi hatalommal szövetekezett Róma, de a szellemi forradalom nem halt meg, hanem lappangva várta az alkalmat, hogy lánggra lobbanthassa a gyúlékony lelkeket. Ez a legközelebbi alkalom Csehországban adódott, most már jobb körülmények között és a Húsz János és társai által hirdetett protestantizmust a cseh nemzeti társadalomnak úgyszólván minden rétege lelkébe fogadta. Megpróbálták a régi módszert: a Zsigmond király rendezésében összeült konstanzi zsinatra megidéztek Húsz Jánost, aki ott meg is jelent. Megpróbálták minden rendelkezésükre álló eszközzel, hogy tanításai visszavonására bírják s végül alkalmazták azt az eszközt, mely a legrosszabbnak bizonyult: máglyára hurcolták és megégették a reformátort. Feleletképpen Csehország nemessége és népe nyíltan kimondotta az elszakadást Rómától. Amikor pedig a pápa felhívta a fejedelmeket a cseh eretnység kiirtására, a kelyhesek vállalták a harcot is és Zsigmond magyar és cseh király ellenük indított hadseregét megverték, a királyt trónfosztottnak nyilvánították és az ország kormányzására kormányzótanácsot alakítottak. Évtizedekig hiába próbálják ezután leverni őket és végül is 1436-ban a pápa megengedte a huszitáknak az úrvacsora kétszín alatt való vételét, valamint a prágai érseknek és két püspöknek szabad választását. Az első protestáns győzelem volt ez a pápai és császári világhatalommal szemben és egyben első elhatározó győzelme a nemzeti demokráciának az oligarchiával szemben.

A huszitizmus szellemi szabadságmozgalma nem marad elszigetelten Csehországban, de Magyarország egyes részeiben (Felvidék és Szerémség) és kiváltképpen Erdélyben találta meg hamarosan a maga útját. Terjesztői Csehországba sűrűn járó

kereskedőink (különösen szászok) és az ezidőben igen látogatott prágai egyetemről hazakerülő magyar intellektuelek voltak. A tanok igen gyorsan terjedtek, főleg a magyar jobbágyok, a szász polgárság és a magyar, meg székely kisenemesség körében, mert hirdették az emberi egyenlőséget és a kiváltságok jogtalanságát. Az alsó papság jórésze is azonnal hozzászegődött az új valláshoz. Zsigmond király pedig, aki csak a huszitizmusnak elismerése után nyerhette el a cseh koronát, elrendeli a magyar kelyhesek legszigorúbb üldözését. Engedelmeivel és a katonaság segítségével a ferencz-rendi Marchia Jakab az inkvizíciót rendezi be és a Szerémséget bejáratván pribékjeitől vezetett katonaságával, összefogdos-tatta az új tanokat hirdető papokat és intellektueleket, valamint a hívők tekintélyesebbjeit. Akik beismerték huszita voltukat és állhatatosak maradtak, kímélet nélkül máglyára küldötte; még a huszita halottakat is kiásatja sírjukból és megégetteti. Sikerül is a Szerémségből és a Felvidékről kiirtania a mozgalmat, de a mozgalom vezetőit, két egyetemet végzett papot: Ujlaky Bálintot és Pécsy Tamást nem tudta kézrekeríteni; ezek kifutottak Moldovába. Ott készítik el a legelső magyar bibliafordítást és azt ügynökeik az erdélyi nép kezébe juttatják.

Dolga egy részét jól végezvén, Marchia páter Moldovába készült folytatni munkáját, de Lépes püspök hívására Erdélybe jön, ahol már-már teljes volt a protestantizmus győzelme a lelkekben. Az inkvizíció tehát itt is felállítja kínzó műhelyeit, melyekben szorgalmasan gyűlnek az áldozatok a máglya számára. De a máglyák tüze nem oltja meg, sőt lángralobbantja azt a parazsat, mely a keletkező papi és világi oligarchia ellen úgyis ott lappangott a nép lelkében és 1437-ben Erdély jobbágysága szinte mindenütt és mint kiadott jelszóra nyíltan követeli törvénybe iktatott szabadköltözködési jogának és végrendelkezési jogának szigorú elismerését és betartását, valamint azt, hogy a papi-tizedet nem a püspök által törvény ellenére kivetett pénzben, de a törvényes terményben fizethesse. A forradalmi mozgalom egyidőben tör ki Kalotaszegen, Szilágyban és a Nyírségen. Vezetérik budai Nagy Antal és vajdaházi Nagy Pál kolozsmegyei nemesek, Kardos Jakab román és egy Márton nevű magyar

jobbágy. Csudálatos hirtelenséggel fegyverkeznek fel és táborba verődnek Dés mellett. A vajda az egész erdélyi haderővel ellenük vonul, de a pórok legyőzik seregét, mire kiegyeznek. A papi tizedet folyó pénzben fizetik, a földesúri kilenced eltöröltetik, a szabadköltözőkérés és a jobbágy végrendelezési joga elismertetik. A felkelő népek ezenkívül joga van évenként összegyűlni és tanácskozni.

Ezzel rendezve lett volna a nemesség és a nép konfliktusa, de az urak eszeágában sem volt a megegyezést betartani. Tehát még ez év őszén, Kápolnán, a vármegyei nemesség, a szász és székely nemzetvédelmi és támadó szövetséget köt egymással a parasztság ellen, törvényes, illetőleg törvénytelen privilégiumainak megvédelmezése céljából. A következő esztendőben pedig a szövetkezett három nemzet hadereje megtámadja az újra összegyűlt pórokat, mire véres és változó sikerű harcok után, melyek során a forradalmasított nép Kolozsvárt is elfoglalja, magyarországi segítséggel tudják végre leverni a kiéhezett népet Kolozsmonostor mellett. A tordai országgyűlés ítélete a forradalmárok közül kilencet karóba húzat.

Azon a tényen kívül, hogy ez volt az első komoly és nemcsak osztályérdekekért, de a szellem szabadságáért is kitört és nehezen elfojtható népforradalma Erdélynek fordulópontot jelent Erdély és népei sorsának történetében a három nemzet kápolnai szövetségkötése. Mert ez a szövetségkötés — ha adott pillanatnyi szükség is hozta létre — a forradalom után sem bomlott fel. De az idők folyamán, a körülmények parancsolása következtében nemcsak szorosabbra fonódott, hanem tartalmilag is bővült és alapja lett a száz esztendő múlva elkövetkező független Erdély alkotmányának. Hogy a mohácsi csatában elpusztult Lajos király örökén való osztozkodás következményeképen Erdély minden nagyobb rázkódtatás nélkül, szinte természetszerűen vállalni merete és meg tudta menteni a magyar nemzeti eszmét azáltal, hogy a nemzeti királyság, később a nemzeti fejedelemség számára a maga független országát meg tudta tartani, annak oka az volt, hogy három autonóm nemzete ezt a maga esze szerint való önálló berendezkedést a száz esztendővel ezelőtt való szövetségkötésével megalapozta és egy századnyi idő alatt teljesen kiépítette.

Mai szemünkkel nézve talán két hibát is találunk a kápolnai szövetségben. Az egyik az, hogy ezt a szövetséget antidemokratikusnak látjuk ma, aminthogy valóban a magyar és székely földbirtokos nemesség kötötte azt a kapitalista szászokkal a jobbágy és bocskoros-nemes proletariátus ellen. Ez a mai szemmel nézve antidemokratikus szövetség azonban a maga idejében és a magyar glóbuszon radikálisan demokrata cselekedet volt. Mert nem szabad elfelejtenünk, hogy akkor Magyarországon nem kezdődtek el még azok a küzdelmek sem, melyeket a birtokos köznemesség folytatott le a XVI. század elején az oligarchia ellen a demokrácia nevébe» és zászlója alatt, amikor Erdély egész társadalmá, osztálykülönbség nélkül, teljes egyetértéssel szövetkeztek a rend és biztonság megvédelmezésére a csak ötödfélszáz esztendő múlva, a francia forradalom által elismert, de addig a közfelfogás szerint társadalmonkízüli negyedik rend (a proletariátus) ellen.

... Erdélyben a k k o r előre-igazítva jártak az órák...

A másik hibát, amit mai szemünk talán észrevesz, nem követték el a kápolnai szövetségesek, amikor a három nemzet társaságába nem vették fel negyediknek azt a román-ságot, mely magyar historikusnak egykorú és elfogulatlan adatok alapján való becslése szerint lélekszámban szinte egyenlő volt a másik három nemzet lélekszámával. Nem követték el hibát azért, mert jogi felfogásuk szerint lehetetlen volt azt a nemzetet felvenni maguk közé negyediknek, melynek törvényesen elismert nemzeti szervezete, sőt nemzeti öntudata sem volt és egyben a görögkeleti, tehát csak túrt, de el nem ismert egyháznak volt a tagja. Viszont hibázott ott (bár ezt a hibát nem tudatosan, csak természetesen követte el), hogy sem akkor, sem a szövetség későbbi fejlődése folyamán sohasem követte el azt a mulasztást, hogy hézagot hagyott volna, melyen át alkalmas időben a román-ság, mint negyedik nemzet, a maga természetes helyét elfoglalhatta volna az erdélyi nemzetek sorában és a maga természetes erőit az ország építésének munkájára fordíthatta volna.

A kápolnai szövetségesek az adott körülmények között és az akkori emberi gondolkodást véve számításba, okosabban, demokratikusabban, sőt radikálisabban nem cselekedhettek volna.

Zsigmond király halála után a Magyarországon bekövetkező Zdemoralizációs folyamatot csak egy időre felfüggeszti, de meg nem semmisíti a Hunyadiak üstökös módon fénylő, azonban lényegében epizódszerű uralma. Erdélynek dicsőséges emléke, hogy adta őket és velük az utolsó fényt, mely megaranyozta, mint tűnő nap, a magyar horizontot néhány évtizedig még, hogy elmúlása után annál nagyobb legyen a sötétség.

A nagypapa: román kenéz Hunyad vármegyében. Az apa: Voik, Zsigmond király udvari vitéze, aki 1409-ben kapja királyi adományképen Hunyad várát és uradalmát s így a magyar nemességet. A két fiút, akit az okmányok Hunyadi Oláh Jánosnak és Jovánnak neveznek, a király 1439-ben a szörényi bánóság védelmének megszervezésével bízta meg; ezáltal Hunyadi Jánost és öccsét a főurak rendjébe emelte. Ettől kezdve rohamosan emelkedik a család mind magasabbra. 1440-ben, amikor V. László pártján az oligarchák, Ulászlóén a köznemesség áll egymással szemben, Hunyadi János a köznemesség oldalára áll és — győz, mire az erdélyi vajdaságot kapja meg. Mint ilyen, a győzelmes csaták egész sorát vívja meg az akkor már Erdélybe — mindentalan be-becsapó török seregekkel. 1446-ban, az interregnum idején, országos főkapitány, majd az ország főkormányzója. 1456-ban utolsó nagy csatáját nyeri a török ellen Nándorfehérvárnál és meghal. Kilenc év múlva azután a fiát a köznemesség Magyarország királyává kiáltja ki.

Csudálatos és romantikusan érdekes az a pálya, amelyet apa és fiú megfutottak. Csudálatos, mert valahogy nem illeszkedik be sehogysem abba az ezeréves rendbe, amelyet a magyarság élethistóriája folyamán áttekinthetünk. Nem egy új és lehetséges árnyalat a meglévő és lehetségesnek konstatált spektrumban, de új szín, mely jött és eltűnt hamarosan örökre; a spektrum pedig maradt a régi. Hunyadi János még beilleszkedik az összhangba, még valahogy összehangolódik a magyar melódiával, de Mátyás már idegen, más. Talán más időkben, előbb, vagy később ha jött volna, de a maga korában és Magyarországon anachronizmus lehetett csupán. És

Alacsony sorsból, nem is a nemzetből származott; messze, szinte idegen országból hirtelenül jött és meglepetésszerűen nőtt minden fölé az apa. Alig van otthon: tusakodik a törökkel, de ráér közben vagyonát és népszerűségét növelni. A belső pártoskodás már-már polgárháborúvá lángol: Hunyadi János megjelenik és az a párt győz, amelyik mellé odaáll, mint vezér. Ismét ugrásszerűen nő és — vagyonosodik. A legnagyobb oligarchája az országnak és a köznemesség bálványja tud maradni, akit a régi arisztokrácia gyűlöl, akitől a király retteg, akit katonái imádnak. Diktátor, aki mellett halovány árnyék a király; szimbóluma a győzelemnek, a biztonságának és az akaratnak és példaképe a hanyatló lovagságnak nyugaton és keleten, akit azonban jobba megbecsül a török szultán, mint a magyar király. De aki sohasem felejtkezik meg egy pillanatra sem arról, hogy dédapja névtelen, joggatlan román kenéz volt csupán és nem felejtí el, hogy erdélyi. 1443-ban született kisebbik fia: Mátyás Kolozsvárott és 1446-ban firenzei olaszokkal Kolozsvárott olvasztó és pénzverő műhelyt állíttat fel, ahol az összes erdélyi bányák aranyát és ezüstjét kell ezentúl beváltani. 1448-ban tömegeiént nemesíti meg Hunyad-megye és különösen Hátszegvidék román családjait. A török által gyakran látogatott Erdély polgárságának jogot és segítséget ad városaik erősítésére.

Amíg Hunyadi János még fellábbal legalább a magyarság szellemében a magyar nemesi gondolatvilágban élt és cselekedett, fia, Mátyás már teljesen kilépett abból és kétségtelen uralkodó zsenialitását, forradalmi egyéniségét, nagystílusú céljait, kultúrépítését nem értette meg nemzete, nem is vállalta. Míg apja megett ott állott egész életében a köznemesség és polgárság egész tömege, Mátyás egyedül volt mindig; akiket maga emelt maga mellé, azok sem értették és inkább respektálták, mint szerették. Olasz reneszánsz tiránus volt — Magyarországon, a közjog keleti mintagazdaságában. Zseniális, nagy kultúrájú építő, de a talajt, amire épített, nem ismerte és nem is vizsgálta. Szeme nyugat felé néz és nem lát kelet felé. Ami célt maga elé tűzött, abból sokat megvalósított, de sikerei nem voltak eredmények.

Azonban — és ez a Hunyadiak legigazabb sikere és

komoly érdeme, — uralmuk idején az ország biztonságban érezte magát, a reális életmunka zavartalanul építhetett és épített a határokon belül.

*

Mátyás halála után Magyarország élete ott folytatódik, ahol a Hunyadiak uralma azt félszázaddal előbb megakasztotta. Mindazok az erők, amelyeket a Hunyadiak vasökle leszorítva tartott, vagy amelyekre, ha meg is mozdultak, kíméletlenül lesújtott, azonnal felszabadultak és szinte hisztérikus lázzal taszították az országot végzete felé.

Erdélyben a három nemzet uniójának 1438-iki győzelmével és a kilenc karóbahúzott parasztvezérrel nem intézte-tett el sem a huszita szellemi forradalomnak, sem a proletariátus forradalmának problémája, csak elfojtatott egy időre. A következő száz esztendő alatt nem kevesebb, mint hét forradalom rázza meg Erdélyt. Ezek közül kettő a Magyarországtól való teljes elszakadásért lángolt fel, kettő a vármegeyi pórnép küzdelme volt a reárakott terhek könnyítéséért, kétszer a székely kismemesség fogott fegyvert a jogait nem respektáló és azok kárára erősödni akaró székely arisztokrácia ellen. A sort Dózsa György kereszteseinek forradalma zárja le.

Ezek a forradalmak és az általuk kitermelt szinte állandó lelki izgalom a központi királyi kormányzat állandó gyengülésének, a régi szervezet bomlásának, avulásának és a kormányzó szervek fegyelmetlenségének, demoralizáltságának, valamint az erdélyi népek lelkébe mind nagyobb erővel hatoló új szellemi áramlások szabadabb levegője hatásának a következményei. Talán ezek a hatások, de talán a jövőendő idők komolyságának tudatos felismerése kényszeríti Erdély három nemzetét arra, hogy 1505-ben, a Tordára összehívott országgyűlésen, annak megállapítása után, hogy az országot (Erdélyt) a király, illetve a vajda, képtelen továbbra is kormányozni, országos bizottságot küld ki azzal a meghagyással, hogy a következő 1506. esztendő elején Segesváron üljön össze és a király és a vajda által magárahagyott Erdély kormányzatát szervezze meg. Ez a bizottság azután a fejetlenség megszüntetése céljából valóban kormányzótanácsot alakít

melybe a fehérvári káptalan egy tagot, a vármegyék 14 tagot, a hét székely szék és a szász székek szintén 14-14 tagot küldenek. A kormányzótanács megszervezi a kormányt és törvényszékeket állít. A kormány és a törvényszékek feladata általában a vagyon és személybiztonság biztosítása, a három nemzet egymásközötti perlekedéseinek elintézése, az ország szabadsága és biztonsága felett való örökös: a három nemzet Uniója értelmében.

Amíg tehát Magyarország vakon zuhan tovább a lejtőn, amíg Verbőczy éveken keresztül csak szónokolni és törvényt gyártani tud, hogy a köznemesség jogait hatalommá változtassa a főnemességgel szemben, amíg közjogi tusakodások, papirosgyőzelmek meg vereségek szórakoztatják és izgatják a Királyhágón túli magyarságot és S z u l e j m á n - e l - k a n u világhatalommá nőtt fiatal, jól szervezett és művelt oszmán-török birodalma már lesi a közeledő pillanatot, amikor érett gyümölcsképen ölébe hull az az ország, mely egyetlen egyenes útja nyugatnak, addig Erdély három nemzete látja nyugatot és látja keletet és nem vitatkozik és nem szónokol és nem gyárt törvényeket, de cselekszik: berendezkedik a jövőendő időkre...

*

Az utolsó Árpád halálától terjedő kétszáz esztendő a határait immár kitöltött Erdély gazdasági és kulturális megduzzadásának ideje volt. Nincsen már gazdátlan föld, nincsen már néptelen, puszta hely, de megvannak a városok, a nép állandó falukon él, az utakon kereskedők szállítják áruikat a határokon túlra és idegen országokból be Erdélybe. A nép és polgár munkáját, a burzsoázia és nemesség vagyonát a Rend és a Törvény védelmezik; lehet és érdemes vagyont gyűjteni, lehet és érdemes *a* vagyont élvezni. Az országnak a nyugati Európa országaival és népeivel mindinkább erősödő politikai és gazdasági kapcsolata maga után vonta a kulturális kapcsolódást is és a tudomány és a művészetek, az emberi élet magasabbrendű lelki szükségletei természetes lehetőségüket megkapják Erdélyben is. A kultúra építésében még mindig az egyház vezet, de már nem kizárólagosan az ő szükségleteit szolgálja a képzőművészeti és irodalmi teremtés.

A magyarság kezd a városokba is bevonulni, mint iparos és kereskedő; és a királyföldön kívül vármegyei területen alapított városok jórésze elveszíti német többségét a magyarság javára. 1458-ban Szilágyi Mihály, az erdélyi vajda, Kolozsvár részére okmányt ad ki, mely szerint a város ezentúl felváltva magyar és szász bírót tartson és a tanács, valamint a centumpátterek testülete felerészben magyarokból és felerészben szászokból alakíttassék meg; a városi jövedelmek egyenlően illessék a magyarokat és szászokat. Torda, Enyed, Dés szinten magyarosodnak.

A nemesség a Kardos Jakab-féle pórlázadás hatása alatt országszerte építi fel kastélyait és váracskaikat és a török beütések csak siettetik ezt az építési folyamatot. Hunyadi János 1452-ben megkezdi Hunyadvára kiépítését, melyet özvegye, Szilágyi Erzsébet fejez be. Ez a nyugati arányokhoz viszonyítva is nagyszerű épület természetes divatot teremt és Erdélyszerte épülnek a művészi ízlést is valamelyest szolgáló kastélyok. (Keresd, Vécs.) De a polgárság és köznemesség építkezései s kulturáltabb lakóberendezkedése e korszakban is elmarad az egyházi építkezések megett úgy számban, mint méretekben és művészi értékben. Egyetlen kivétel Hunyadvára épülete, mely unikum marad és amely úgy nagyarányúságával, mint művészi kiformalásában a Királyhágón túli Magyarországon sem kapja párját, de méltán sorakozik a francia és német egykorú lovagvárak művésziesebbjei közé. Az egyházakultúra, különösen az egyházi architektúra Erdélyben akkor éli fénykorát és építi inkább számuk által, mint művészi kifejezésükben imponáló emlékeit. De fálusi templomaink legnagyobb része is abban a korszakban épült, bár közülük sok, a későbbi idők folyamán, új ruhát kap.

A városi plébánia-templomok, (Kolozsvár, Brassó, Szeben, Dés, Torda, Medgyes, stb.) a szász vártemplomok, a magyar kerített falusi kőtemplomok túlnyomó része Zsigmond, de kiváltképen Mátyás király uralkodásának évszámait viselik, mint építési idejük dátumát. És a késői gótikának ez az erdélyi kivirágása akkor nő keresztül a keleti határon Moldovába.

Természetes, hogy a nyugati kultúra keleti perifériáján, Erdélyben a csúcsíves stílus nem produkálhatta azt, amit ha-

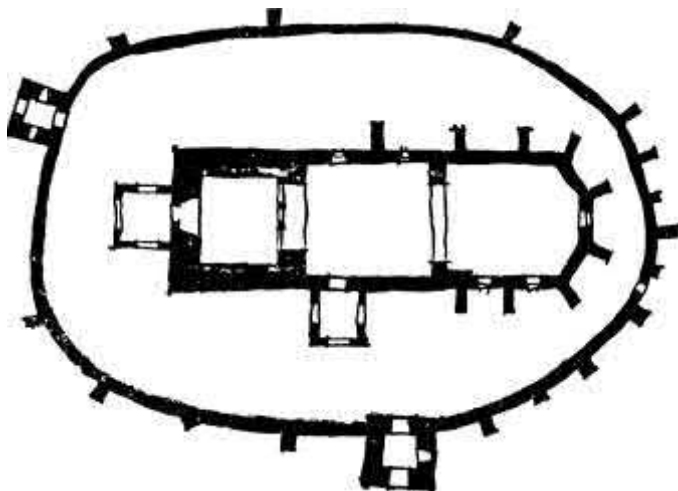
zajában produkált. A mi gótikus templomaink nagyság, monumentális és stíluszisztaság szempontjából messze elmaradnak a francia gótikus katedrálisotól. Sőt: az Árpádok korabeli románstílusú gyulafehérvári katedrális sem éri el egyikük sem méretek, avagy művészi érték tekintetében. Falusi templomainkról még inkább érvényes ez a megállapítás. Ennek oka az, hogy egyrészt az építetők most már a szerényebb anyagi viszonyokkal rendelkező osztályokból kerülnek elő és másrészt az építőmesterek túlnyomó része a stílussal egészen tisztában nem lévő olcsóbb mesterember, sőt jórésztük valószínűleg világot nem látott hazai kőműves. Viszont épen ez okból és épen kevésbé stílusziszta épületeink között egészen érdekes, önkényes elhelyezéseket, szokatlan alaprajzi, felépítésbeni megoldásokat és meglepő arányokat látunk, amiket csupán a „genius loci” érvényesülésével magyarázhatunk meg magunknak.

A XV. században a reneszánsz stílussal ismerkedik meg Erdély, de az akkor itt általánossá váltott gótikával szemben nem tudott győzelemre jutni a reneszánsz. A későbbi idők zavarai, az ország politikai és gazdasági helyzetének megrendülése, az élet és vagyonbiztonság megromlása jó ideig nem voltak alkalmasak egy új művészeti stílus kialakulására, amihez jólét, biztonság, rend és nyugalom szükséges.

Erdély akkor élte társadalmi és gazdasági nagy fellendülését, amikor a késői gótika művészeti stílusa volt virágjában. Ebben a stílusban építette ki magát Erdély. Ennek a szerkezeti megoldásain és formanyelvén nevelkedett fel első építőiparos és művész-nemzedékünk és ennek formáit, arányait szokta meg a közönség. Úgy, hogy amikor később Erdély elől a közvetlen nyugati utak elzáródtak, amikor az európai művészeti áramlások csak közvetve és nehezen találták meg ide útjukat, amikor a meglévőnek megőrzése, konzerválása is épen elég nehéz feladatot rótt az erdélyi vállakra, akkor ez a konzerválás, de az óvatos továbbépítés és fejlesztés is csupán az annakidején jól elsajátított, beidegzett, megszokott gótikus stílusalapon történhetett. Egyes külsőséges formákat átveszen ugyan a reneszánszból; vonalakot, egy-egy párkányt, ajtó-, ablakformákat, néhány ornamenszt, de az építés szelleme, az arányok a középkor végének gótikája maradt.

A Hunyadiak kora a reneszánsz és a reformáció kora. Régi tekintélyek és intézmények kezdenek ingadozni, a társadalom újabb eleme: a polgárság emancipálódni kezd, a köznemes tömegnek szélesebb látásra nyílik a szeme, de eszmélni kezd a hatalmas és jogtalan jobbágytömeg is és a proletariátusnak még nem eléggé előkészített, félig ösztönös, éretlen megmozdulásai a jövődő árnyékát vetítik előre.

A reneszánsz teremtette meg Olaszországban a nemzeti irodalom mellett a humanizmust is, hogy a görög és római klasszikusok szellemével frissítse meg a középkor hanyatló kultúráját. Magyarországra hamarosan átkerül ez az új kultúrmozgalom, de ide csupán az antik-irodalom imádatát és majmolását hozta el és a fejletlen, még saját lábán megállani nem tudó, dadogó nemzeti nyelvű és szellemű irodalom lehetőségének is a megtagadását. Álklasszikus műveltség és latin nyelv lett a divat a királyi és főpapi udvarokban Mátyás és közvetlen utódai idejében. És ez a divat igazán kápráztató virtuózokat termelt ki magyar földön, de lelkes és őszinte mecénásokat, amatőröket és gyűjtőket is nevelt. Mátyás király jó példával járt elől és főpapjai hűségesen követték. Néhány pompás könyvtárat gyűjtöttek össze, hírneves olasz miniátorokat és illuminátorokat, írókat

A VALKÓI (KOLOZS VÁRMEGYE) REF. KERÍTETT TEMPLOM ALAPRAJZA

és másolókat, tudósokat és szélhámosokat foglalkoztattak, gyűjtöttek maguk köré és — pénzelték. Természetesen mind idegeneket, hogy hiúságukat kielégítsék, a világdivitól el ne maradjanak és hogy szórakozzanak.

Pedig ez mind csupán látszatcultúra, talmi arany volt, melegség nélküli csillogásnak bizonyult és nem hatolt túl a királyi és főpapi udvarok zárt körén, nemhogy a nagy tömegekig, de a világi főurakig sem. Mert ezek a tudományos irodalom iránt nem érdeklődtek. Egyetlenegy világi könyvrendelőről sem tudunk és egyetlenegy világi humanista írórt ismerünk: Turóczy Jánost, a krónikáírót. De tudjuk, hogy Báthory István országbíró, Guthy Országgh László és Rozgonyi László zászlósurak a XV. század végén nem tudták a nevüket sem leírni.

Erdélyt ez a humanista-klasszikus máz nem érintette, de annál inkább terjedt a közműveltség és fogott be mind szélesebb rétegeket. Különösen a huszita protestantizmus szellemi áramlatának következtében. Az iskolák fenntartói

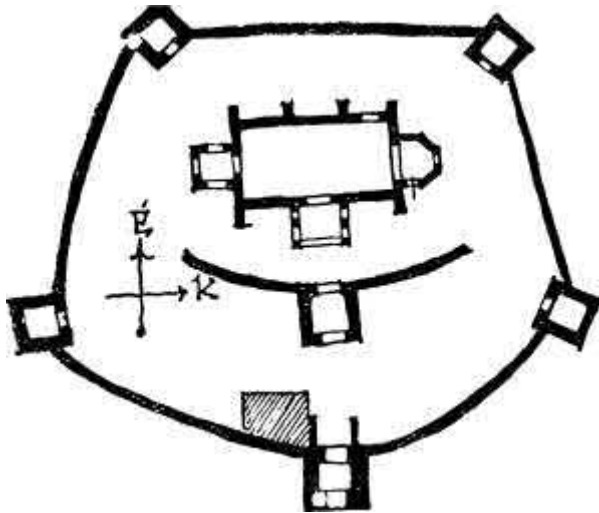
már nem kizárólagosan a kolostorok, de a XV. század vége felé különösen a városi polgár-iskolák terjesztik az alapismereket és a tanítás nyelve kezdő fokon a nemzeti nyelv. A falusi plébánia-iskolák is szaporodnak és a betű az új emberi szabadság-eszméknek lesz mind erősebb fegyvere. Az alsó papság már mindenütt a népből nő ki és a prédikációk tömegét készítik és fordítják latinból magyar és német nyelvekre. Az 1439-ben készült huszita-magyar bibliának egyes részei számos másolatban kerülnek be Erdélybe és az erdélyi püspök kénytelen a magyarul prédikáló magyar papok számára elkészíttetni a keresztlő- és más szertartások hivatalos magyar fordítását.

És bimbózni kezd a nemzeti szépirodalom...

A XVI. század elején pedig a már jól előkészített erdélyi földben elvették és kikél Luther Márton protestantizmusának magja, amely a szász nemzetet úgyszólván egy csapásra és teljes egészében meghódítja és vele együtt a szász alaplakosságú, de már magyarosodó vármegyei városokat, hogy onnan kiáramolva a falukra, a nép közé vigye a lelkiszabadságnak és emberi egyenlőségnek krisztusi reménységét és kivonva Erdély népét az internacionális római egyház uralma alól, a kiépülő protestáns egyházban a nemzeti kultúráknak a társadalom minden rétegére kiterjedő széles és mély fundamentuma épülhessen fel.

*

Az Árpádok utáni időben az erdélyi negyedik nemzetnek, a romának, kulturális és gazdasági életéről szinte semmit sem mond a história. De a negatívumokból is következtethetünk a pozitívumokra. Tudjuk azt, hogy számban nagyon megnövekedtek és a déli, valamint északi határvármegyék lakosságát úgyszólván ők teszik. Ott a nemesség is az ő soraikból kerül ki, de ez a nemesség nagyrésze beolvad a magyarságba. Városaik nincsenek, tehát városi polgárságuk se alakulhat ki. Hatalmas jobbágytömeg csupán, melyből csak alig emelkedik ki kultúrában a félnemes kenézek gyér sora és a hanyatlóerejű keleti egyház nyugati periferiáján magára hagyott, csak a legprimitívebb képzésben részesült papsága.

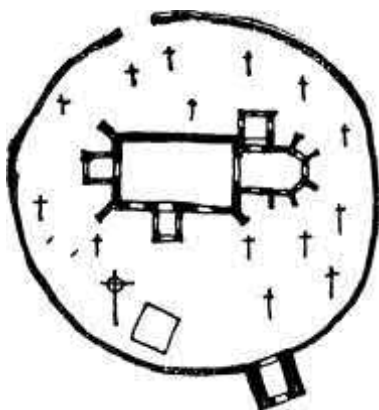
AZ ILYEFALVI SZÉKELY VÁRTEMPLOM ALAPRAJZA
(HÁROMSZÉK VÁRMEGYE)

Ebben a korban alakulnak ki az Erdélyel határos havasalföldi és moldovai vajdaságok, az ottani területről kivonuló turáni népek nyomában. De ezek maguk kultúrában nem szolgálhattak például Erdély románjainak. És mielőtt országszervezésük kezdetén túl lettek volna, máris a török birodalom szélső tartománya lettek, a nyugatra törő török seregeknek állandóan zsarolt, pusztított országútja, amolyan *g y e p ü n t ú l i* vidék.

Csupán a fiatalabb Moldovának van ebben az időben egy aránylag rövid kulturális fellendülési kora, amikor még magyar impérium alatt, Mátyás korában, István a vajdája.

*

Ha igaz, — aminthogy igaz, — hogy a képzőművészet és kiválóan az architektúra fejezi ki a leghűségesebben az illető korban a lakosság műveltségi állapotát, akkor a XIV. és XV. századi Erdély kultúrájáról megállapíthatjuk, hogy

A GELENCEI (HÁROMSZÉK VÁRMEGYE) GOR. KATH. MAGYAR TEMPLOM
ALAPRAJZA

a lakossága hatalmas lendülettel építi kultúrája épületét és nemcsak a régi alapokon a felépítményt, de a jövő számára kiszélesített és megmélyített új alapokat is lerakta. Sőt megállapíthatjuk azt is, hogy Erdély zárt területén belül három népetnikum és három kultúra él egymás mellett, sőt egymás között, egymástól még teljesen függetlenül. A demsusi templom római épületmaradványokból, talán római épület fundamentumára épített primitív bizánci stílusú román alkotás, a szebeni szász templom szintizta német gótika, Vajdahunyad vára a Loire-menti nemes francia gótikának csudaszép, társtalan, Erdélybe plántált virága. A három épület területileg és időben is egymáshoz közel épült, de egymáshoz semmi közük sincsen mégsem. A három erdélyi nép szellemének egymásra való legcsekélyebb hatását sem tudjuk megállapítani.

Végül meg kell állapítanunk azt is, hogy a három közül még csupán a szász nép kultúrája: nemzeti kultúra. Az ő művészeik már erdélyi szászok. A csupán e korszak végén magyarosodó városaink céhekbe sorozott mesterei még túlnyomó többségükben szintén szászok, illetőleg elmagyarosodott szászok. A nagyobb templomokat, a nemesség

nagyobb kastélyait és várait külföldi, francia, később főképen ausztriai német mesterek építik, a városi polgárok házait belföldi szász származású építők. De falusi egyszerűbb templomainkat, a köznemesség udvarházait, az épülni kezdő Székelyföld egyszerűbb épületeit már természetesen nem építhették sem drága külföldi, sem kizárólag szász mesterek. Az épületeknek megmaradt tömegében akadnak, amelyeknek arányai, formái azt a természetes föltevésünket erősítik, hogy azok tervezőinek és építőinek fajtája magyar.

PRINCIPATUS TRANSYLVANAE

Mohács nem azt az egyetlen perzselő és fülledt augusztusi napot jelenti, amelyen, históriairásunk unalomig beidegzett tanítása szerint, a magyar nemzet színe-virága lekaszabolgatván, el kellett esnie az országnak. De majdnem félszázadnyi romlásnak jelenti egyetlen kiragadott napját, az egyetlenül ragyogót, az egyetlenül becsületeset, amely még vigasztalást, reménységet adhatott a határtalan kietlenségben. A Mohács utáni magyarságnak meg kellett találnia, ki kellett emelnie a temérdek sárból azt az egy odahullott aranyzemet, megtisztítania, megfényesítenie, kicsiszolnia azt a szerény kis tartalékát az eltitkolt, eldorbézolt nagyszerű magyar vagyonnak, hogy legyen amivel új életét megkezdhesse, ha lenne még számára valaha új életlehetőség. A büszke magyar gálya roncsának egyetlen deszkaszála az a nap, melybe a fuldokló magyar gondolat belekapaszzkodhatott a reménytelenség végtelen tengerén.

Ez Mohács jelentősége és nem több ennél!

Mohács a magyar oligarchia bűne, melyet semmi sem ment. De egyetlen tettéért mégis minden lelketlenségét el kellett felejtene a magyarnak és el is felejtette: akik gyalázatosan éltek, úri módon, gyönyörűen tudtak meghalni.

Ez a „nagyszerű halál” adja meg a mohácsi nap erkölcsi értékét, súlyos magyar jelentőségét.

A szultán serege a győzelem után kegyetlen rablóhadjáratban dúlta az országot Budáig, azután minden foglalás nélkül, rabokkal és kincsekkel terhelten kiürítette. A tendőben Székesfehérváron királyválasztó országgyűlésre gyűlt össze és november 10-én úgy a főrendek, mint a köznemesség és városok egyhangúlag az erdélyi vajdát, Szapolyai Jánost választóták királyukul.

tásban megnyugodni: a nádor, a kancellár, a tárnok és a horvát bán. Csupán ők nem vettek részt a székesfehérvári választáson és koronázáson, de Mohácsról egyenesen Bécsbe futottak, a legitimista alapon trónkövetelő Ferdinándhoz, Lajos király sógorához és bár a kezükön az országból Pozsony és Sopron városán kívül egy talpalatnyi hely sem volt, néhány bizalmas hívük zárt körében és egyetlen vármegye részvétele nélkül, Pozsonyban semmisnek nyilvánítván az egyhangú királyválasztást, december hó 16-án királlyá választják osztrák Ferdinándot.

Nem lett volna nehéz ezt a rossz tréfaszámba menő királyválasztást nevetségbe fullasztani, de a szánta Báthori jól ösmerte a jámbor János királyt és még jobban a maga magyar faját. Két esztendő múlva: 1528 januárjában János király sereg nélkül, ország nélkül fut Lengyelországba és sztambuli követe kéri és megkapja a török szultán szövetségét Ferdinánd ellen.

A szánta Báthori jól ismerte a fajtáját, de ismerte azt a török is. És ha János királynak, mint magyar királynak, segítséget is adott, mellyel a legnyugatibb vármegyék kivételével vissza is foglalta országát, de 1533-ban elismerte magyar királynak Ferdinándot is.

Magyarország kettészakadását tehát a török szultán nem előidézte, de elismerte és jóváhagyta. 1538-ban azután a váradi békében Ferdinánd és János a maguk részéről megpecsételik ezt a tényleges országosztást.

Csak 1541-ben, tehát 15 esztendővel a mohácsi csata után, látja a szultán érettnak a helyzetet arra, hogy a mohácsi gyümölcsöt kényelmesen és áldozat nélkül leszedhesse. Seregével ellenállás nélkül elfoglalva a Tisza-Duna közét és Buda várát, három részre szakítja az országot. János Zsigmond, az immár csak címzetes kiskorú magyar király Erdélyt kapja a Tiszáig és a Bánságot.

A harc azért tovább folyik a két magyar terület között váltakozó szerencsével, de a két magyar impériumnak állandóan szűkebb térre szorulásával a török javára. És ebben a vak gyűlöletben, részeg tobzódásban táncolt haláltáncban, melyben intézményé válik a becstelenség, legitim kenyeresetté az árulás, amikor senki sem akar, senki sem tud

látni, gondolkozni, jövőt alapozni, előre nézni: hiába gondolkodik, hiába lát jól mindent és hiába tusakodik Martinuzzi, a barbár idők egyetlen embere, akinek szíve is van, esze is van, kultúrája is van. Gyűlöletet, gyanúsítást szerez magának csupán, és végül meggyilkolják Ferdinánd idegen zsoldosai. (1552.)

György barát tehát meghalt, mert útjába akart állani a sorsítélet végrehajtásának. De élete munkája megalapozta jövődjét annak az Erdélynek mely hite szerint egyetlen biztos őrizője lehetett a sárba ejtett magyar eszmének. Halála után Erdély többé nem ingadozik a török és osztrák, a keleti és nyugati, a protestáns és katolikus orientáció között. Többé nem kísérti a lehetetlent, de vállalja sorsát: az 1556-iki kolozsvári országgyűlés kimondja a Magyarországtól való elszakadást és az egyházi birtokok szekularizációját Erdélyország kincstára javára.

Erdély tehát igazolta azt az orientációt, melyre Mohács után három esztendővel János király kényszerült, amikor, mint megkoronázott magyar király, koronája védelmére a török segítségét kérte és kapta. Akkor ez a lépése sok barátot eltántorított tőle, megingatta sokak benne való hitét, mert bár maga a pápa nem egyszer paktált a törökkel, János királynak természetesen megbocsájthatatlan bűnéről rótták ezt fel. De az idő és az események utólag igazolták ezt a habozó, sőt kétségbeesett lépést, és kényszerítették negyvenháromévi véres kísérletezés után Erdélyt, hogy az idegen, abszolutisztikus, elfogultan katolikus-keresztény Habsburg uralom helyett a függetlenséget válassza, a liberálisabb mohamedán-török protektorátussal.

*

Amíg a külpolitikában meglehetősen ingadozásokkal és a régi Áura való minduntalan és minden erővel visszafordulni akarással hosszú kanyargós úton jutott el Erdély a maga külön útjára, addig belső berendezését rövid idő alatt és ingadozás nélkül végezte el. A XVI. század egész Európában a hitújítás nagy problémájának megoldását tartotta legfontosabb belpolitikai feladatának. E probléma megoldását Erdély még a katolikus Izabella régenssége és Marti-

nuzzi bíboros kormányzása idejében békességes úton megkezdte: 1548-ban az országgyűlés beiktatja és kihirdeti a t u r e l m e t a protestantizmussal szemben. A György barát halála után való első, 1552-iki országgyűlés tovább meg: tiltja a katolikusokat és protestánokat egymás háborgatásától, öt év múlva a tordai országgyűlés kimondja, hogy mindenkinek joga van azt a hitet vallani, amelyet akar, illetőleg egykorú értelmezésben: lehet valaki tetszése szerint katolikus, vagy luteránus. 1564-ben a két bevett vallás közé hadmadikül a reformátust és végül 1571-ben, János Zsigmond utolsó országgyűlésén a rendek az unitáriust is felveszik a bevett vallások közé.

A vallásszabadság bölcsen liberális törvénybeiktatásával Erdély rendei, megelőzvéen Európa legtöbb országát, eliminálták e földről úgyszólván örök időkre a még szinte egy századnyi időig Középeurópát pusztító vallásháborúkat.

A törökökkel békességben élő és a Habsburgokkal titkos megegyezésű, de nem őszinte, sőt állandóan gyanakodó barátságot tartó Erdély a belső és külső békesség szinte fél-százados időszakát a polgárháborúban lezúllott belső rendjének és leromlott gazdaságának felépítésére fordítja.

Az integráns magyar államterületen a XV. század végén közel ötmillió lélek élt. Ez a szám a pórlázadás, valamint a Mohácsot követő belső háborúk és a török pusztítások következtében legalább 25 százalékkal apadt meg a XVI. század közepén, főleg az ország déli és középső részén. A szorosan vett Erdély lakosságának száma Mátyás király halálakor körülbelül hatszázezer lehetett; ez a szám nem apadt, de valószínűleg nem is növekedett. Amikor tehát Erdély pontos határai János Zsigmond idején kialakulnak, akkor a Pártiummal (Máramaros, Bihar, Középszolnok és Kraszna megyéken kívül a Szatmár és Erdődön innen fekvő föld) talán nyolcszázezernyi lakosa lehetett. Ez a szám a század végén elérte, vagy megközelítette a milliót, míg ezzel szemben a török hódoltsági területek lakossága rohamosan apad, és a magyar királyi területeké legjobb esetben stagnál.

Szerémi György, János király udvari káplánja mondja e század második negyedének magyar főurairól: „Három

jellemző tulajdonságuk van: az istenkáromlás, az irigység és a gyilkolás.” E főurak munkája volt, hogy Magyarországon a birtokviszonyok annyira aránytalanok lettek, hogy a nyugati és középső harminchét vármegyében az összes birtokok negyvenöt százaléka 16 család kezére került, csupán a fennmaradó ötvenöt százalék oszlott meg a köznemesség ezrei között. Voltak vármegyék egész teljességükben egy család kezén. E főurakon és a kevés jobbágyos birtokos nemes családon kívül a magyar társadalom túlnyomó tömege egyetlen (úgynevezett egyháztelki) nemes. Ezekből teltek ki a polgárháború közkatonái, a végek vitézei és a szaporodni kezdő kóbor fegyveresek rendje: a hajdúk.

A földbirtok-vágyon aránytalan elosztásából származó gazdasági válságot fokozza az egész Európát akkoriban sújtó ércpénz-elértéktelenedés, amit az Amerikából beözönlő aránytalanul sok arany és ezüst okozott. A polgárháború törvényen kívüli állapotát pedig újra csak a főurak arra használták fel, hogy szinte nyíltan gyártották a hamis pénzt, amivel a jó pénz amúgy is leromlott értékét újszólván megsemmisítették. A polgárháború és a török dúlások ráadásul a kisexisztenciák százezreit tették földönfutóvá.

Mindennek következménye volt az élelmiszerek túlságos drágulása, viszont a munkabérek erős esése és eredménye: súlyos gazdasági válság.

Ez a válság általános volt az egész régi Magyarországi területén, de vidékenként nem egyforma mérvű. A török hódoltsági terület magyarságát teljesen tönkretette. A királyi terület magyar erejét annyira legyengítette, ellentálló erejét, rugalmasságát annyira megcsökkentette, hogy a magyarságot a Habsburg-kegyelemre utalta, a terület katonai védelmét teljesen osztrák kézbe szolgáltatta. Erdély aránylag szerencsésebb volt: a vármegyei területen nem nő a birtokaránytalanosság túlságosan nagyra, a Székelyföldön a primőrök kisebbségű hatalmi törekvései is a közszékelység reakcióját érelik meg, mely a század végén kirobbanva, visszakényszeríti régi nyugalmi helyzetébe a kibillent székely egységet, a szászoknál pedig ilyen eltolódásoknak a lehetőségé sem volt meg,

E korszakban a felfordulást lelkiismeretlenül kihasználni

tudó főurakon kívül csupán a nyugati határszéli, észak-magyarországi és erdélyi városi polgárság gyarapodik számban, vagyonban és rendi önkormányzata intézményeiben: a városok védelmi szervezete az autonóm céhek birtokában és keretében alakul ki.

A két magyar országrész közül tehát a számbeli és gazdasági erőviszony rohamosan változik a keleti, erdélyi rész javára.

Mohács után a már előbb beszivárgó lutheri protestantizmus tanai a huszitizmus által előkészített talajon ellenállhatatlanul hódítják meg Erdélyt. Szeben már 1526-ban lutheránus és az állhatatosnak maradt katolikus papokat elkergeti. János király jó katolikus volt, de amikor a pápa egyházi átokkal sújtotta török barátkozása miatt, elnézőbb lett a protestánsok iránt és bár katolikus egyházát védelmezte, erőszakkal nem akadályozta a hitújítás terjesztését.

Az új hit legerősebben és legalaposabban az alsó papság körében hódított, mely egyszerűen, a maga fejétől, a protestáns tanok szerint alakította át a szertartásokat; a huszita hagyomány ezt a folyamatot igen megkönnyítette. 1542-ben Honterus János a szász nemzeti egyházat már teljesen megszervezte, élén a szuperintendenssel. Talán ez a nemzeti, tehát németnyelvű és a szász nemzetterületre szorítókozó megszervezés, de talán az, hogy a lutheránus egyház a maga szülőházában az uralkodók és a főúri rend védelme alatt alakulván ki, berendezkedésében némi arisztokratikus maradványokat őrzött, illetőleg honosított meg, okozta, hogy amikor 1550 körül Erdélybe érkezik a demokrata Svájc levegőjében kivirágzott kálvinista protestantizmus, a magyar kismemesség a luteránizmustól tömegesen szegődik át hozzá és a városok közül is Kolozsvár már 1553-ban kálvinista. Tíz év múlva a még radikálisabb unitárius vallást kezdi hirdetni Dávid Ferenc, mely Kolozsvárt, Tordát, Aranyos- és Udvarhelyszék székely magyarságát hódítja meg. Végül a század 80-as éveinek a végén Eösi András Szentersébeten a zsidózó szombatos vallást hirdeti, mely a Küüllök mentén hódítja ugyancsak a magyarságot.

A XVI. század közepén a hitújítás bevégezte a lelki

hódítás munkáját: néhány főúri családon és a Székelyföld kis részén kívül egész Erdély protestáns volt. És bár az unitárius János Zsigmond halála után a katolikus Báthoriak ültek a fejedelmi széken, az akkor Magyarországon már életre ébredt katolikus reakció, néhány gyenge kísérletét leszámítva, Erdélyben soha eredményt elérni nem tudott. Az ország törvényét még a fejedelemnek is respektálnia kellett.

Tehát a polgárháború és a török foglalás, valamint a hitújítás mozgalmai által okozott gazdasági és társadalmi vajúdás folyamata Erdélyben már a század közepén befejeződött és a század második fele a társadalmi és gazdasági konszolidáció és a szinte évről-évre gyarapodó fejlődés ideje.

Az új körülmények között a maga független államiségének egyensúlyi helyzetét és célját megtalált és arra berendezkedett Erdély nyugodt fejlődését a század végén beteg fejedelmének, Báthori Zsigmondnak hatalmi mániája súlyos katasztrófába dönti. Erdélyre a sors kényszerítette a török orientációt és az önálló országgéppen való berendezkedést; az előidéző okok, illetve erők teljes átsoportosulása, megváltozása nélkül e politikai orientációjáról nem volt szabad, mert kockázat nélkül nem volt lehetséges eltérnie.

Báthori Zsigmond mégis ezt tette és egyetlen mentsége, hogy beteg ember volt. Nem számolva, sőt rosszul számolva a külső és belső erőviszonyokkal, nemcsak lerázta a könnyű török jármot, de könnyelműen meg is támadta a birodalmat, mint a Habsburgok új szövetségese és — győzelmet aratott. Ez a győzelem lett azután a veszte neki magának és Erdélynek. A Habsburg-orientáció megdőbentette a jövőbe nézőket, a hadjárat maga túlságosan nagy megerőltetés volt az országnak és a győzelem után természetesen a — vereség is bekövetkezett. A fejedelem beszámíthatatlansága fokozódik és a lemondása s országának a Habsburgnak való átadása után beállott belső zavart a székely urak arra használják fel, hogy a közszékely tömegeket végérvényesen jobbagságra kényszerítsék. Ennek a törvény ellenére ősi szabadságától megfosztott katonatömegnek elkeseredését pedig nem vette számításba a gyorsan egymásra zúduló történések folyamán sem a visszatérő és trónját újra elfoglaló Zsigmond

fejedelem, sem a Habsburg, sem az erdélyi urak. így történt, hogy a visszatért Zsigmond elűzése és Erdélynek engedelmességre kényszerítése céljából a Rudolf császár megbízásából benyomuló Mihály moldovai vajda a székely tömegekben kapta meg azt az erőt, mely egyetlen győzelmes csatája után egész Erdély urává tette. Vezéreinek nagyrésze, seregének harmada és elitje székelyek voltak és a kiszarolt, elnyomott köznép szabadítóképen fogadta, vállalta és bukásáig támogatta uralmát.

Erdélyt Mihály vajda inváziójától számított öt esztendőn keresztül a legvéresebb, legelkeseredettebb polgárháború dúlja, melyet ugyanazok az okok idéztek elő, mint a magyar Mohácsot, de súlyosbítva egy örült fejedelemmel, aki nem pusztult a Csele patakába.

Az ország 1604-ben letiporva, kirabolva, megalázva és meggyalázva, tehetetlenül feküdt Básta generális csizmája alatt. És ha egy örült császár meggondolatlan telhetetlensége nem tört volna a hatalmas főúrnak, a császárhű, de protestáns Bocskai Istvánnak vagyonára, akkor talán Erdély sorsa megpecsételtetett volna örök időkre. Az erdélyi Bocskai azonban, ha tétlenül tudta nézni hazája pusztulását, de a birtokát megtámadó császár ellen a forradalmat proklamálja, melynek gyors sikerét az elkeseredett és földönfutóvá tett magyar hajdútömegek megszervezésének, illetve a magyar nemzeti- és vallásszabadság szolgálatába való állításának köszönhetette. Csudálatos végzése a sorsnak, hogy a szociális osztályforradalomban felőrölt és elbukott Erdélyt egy másik, ugyancsak szociális forradalom menti meg a megsemmisüléstől, sőt építi vissza még erősebbre. Mert az 1604-ben Erdély fejedelmévé választott Bocskai visszaépíti, sőt megerősíti a János-Zsigmond, illetve Báthori István idején megállapított külső és belső fejlődési alapokat egy demokrata politikai program precizizálásával. Hogy pedig győzelme eredményét minél jobban biztosítsa, az erdélyi polgárháborút részben okozó székely szociális problémát oldja meg úgy, hogy a székely köznép régi szabadságjogát törvényben biztosítja, viszont a maga forradalmát győzelemre segítő nincstelen hajdúkat letelepíti és tízezerét közülük személyükben megnemesít.

Területben és tekintélyben megnöveltetett országot hagyott utódjára Bocskai István. De az utolsó Báthori, mintha Zsigmond terheltségét örökölte volna. Hogy Erdélyt meg gondolatlan és léha kormányzása katasztrófába nem taszította, azt Bethlen Gábor akadályozta meg, aki török se reggel nyomul török földről Erdélybe. Báthori Gábor lemond, saját hajdúi megölik és 1613-ban Bethlen Gábor a fejedelem.

Nehéz helyzetben, rendjéből újból kiforgatott, megzavarodott országot vérszen át elődjétől. És másfélévtizedes uralma után gazdag, művelt, külső tekintélyében megnövekedett, arányos osztálytagozódású országgá épül ki Erdély, mely képessé teszi, hogy kevésbé tehetséges, sőt egészen gyenge utódok és megváltozott külső erőviszonyok ellenére is még két emberöltőnél hosszabb ideig megmaradhasson a maga függetlenségében s a legutolsó pillanatig, amíg csak szükség volt rá, teljesíthesse legfontosabb feladatát: a magyar egység gondolatának tudatos őrzését és az egész régi magyar területen való visszaépítése reménységének tartalékolását.

Bethlen Gáborban, a köznemességből kinőtt, tipikusan protestáns erdélyi fejedelemben elsőül nyilvánul a magyar kollektivitás tudatossága; teljesen tisztában van a maga és országa feladatával, a maga és országa képességével, és mindakettőt a lehetőségig kihasználja e kollektivitás érdekében. Gazdasági célkitűzése: minél többet termelni, azt jól értékesíteni és a terményekért beözönlő pénzt rögtön befektetni új termelésbe. Ezt a termelést irányítja úgy, hogy néha még az egyes termelőosztályok privilégiumát sem respektálja a közös cél érdekében. Így például az árakat maximalálja, de hogy a szászok ipari egyeduralmát megtörje, anabaptista morva iparosokat telepít Alvinc környékére, akiknek maximális áron felül való eladási árakat engedélyez azzal az indokolással, hogy jobb árut állítanak elő. Ugyancsak a szászok kereskedelmi fölényének letörésére zsidó kereskedők letelepedését engedélyezi. Pénzügyi politikájának elve, hogy a lakosság minél szélesebb rétege minél többet kereshessen, hogy ebből a keresetből könnyen fizet-

tár jövedelme uralma alatt kétszeresére nőtt meg. Bár három nagy külső hadjáratot is viselt, Erdély népét rendkívüli hadiadókkal nem terhelte, sem rendkívüli katonai kötelezettségeket nem vett igénybe. Mégis először tartott rendes, nyugateurópai mintájú zsoldos hadsereget, túlnyomóan német landsknecht-gyalogsággal, s székely, meg magyar könnyű lovassággal. E hadsereg költségeit részben a felemelt adókból, részben saját külön üzleti vállalkozásai jövedelméből, valamint a rendbehozott és intenzíven művelt bányák és kincstári uradalmak jövedelméből fedezte.

Jó és tudatos református volt. De nem bigott és szigorúan tartotta magát a bevett vallások szabad gyakorlatáról hozott törvényhez, ami akkor Európában hallatlan dolog volt. De ezenfelül megtúrte a szombatosokat; a zsidók és anabaptisták háborítatlanul gyakorolhatták vallásukat. A katolikusoknak hat-hét templomát visszaadatta, számukra püspöki vikáriust engedélyezett és bár a jezsuitákat törvény tiltotta ki az országból, beengedett néhányat. Elfogulatlan-ságát bizonyítja, hogy volt katolikus, sőt szombatos cancellárja is. Nem nyomta el a más felekezetűeket, de minden erejével támogatta a maga felekezetét. Megtanulta legnagyobb ellenfelétől: Pázmány Pétertől, hogy nem erőszakkal, de kultúrával alapozhatja erősre a magyar protestantizmust. Egyik törvénye szigorúan tiltja a földbirtokosoknak, hogy a jobbágy-fiúkat továbbtanulásukban megakadályozzák és egyszersmindenkorra ármális-nemességet adományoz névszerint minden református lelkésznek, fiaiknak és leányaiknak.

1619-ben megalkottatja Erdély első büntetőtörvénykönyvét.

De Erdély kultúrájára nézve legfontosabbak iskolaügyi alkotásai, melyek mai napig éreztetik hatásukat és eredményük a közműveltség demokratizálásában nyilvánul meg.

Legzseniálisabb talán minden tevékenysége között diplomáciája volt, amiben nem múlta felül egyetlen elődje, vagy utódja sem. Eredetiségében, tipikusan erdélyi voltában az egyetlen Martinuzzi közelítette meg. Mindkettőjüknek diplomáciai tevékenysége kortársaik szemében érthetetlen, látszólag logikátlan, de meglepetésszerűen eredményes volt.

A törököt olyan jól kezelte, hogy bár adót alig fizetett, mégis inkább ő irányította a török nyugati politikáját, mint az az övét. A porta teljes bizalmát bírván, a magyarországi pasákkal úgyszólván ő rendelkezett és ezt a hatalmát alaposan és eredményesen ki is használta.

Utódai tehetség, tudás és élelmesség tekintetében nyomába nem léptek. De az általa szerzett tekintéllyel jól gazdálkodtak addig, amíg II. Rákóczy Györgynek a lengyel korona csalóka álmaért indított hadjárata el nem rontotta szinte mindazt, amit Bethlen épített. E hadjáratot követő polgárháborúban az anyagilag és erkölcsileg leromlott, területében lényegesen megcsönkített Erdély már csak a nyomorék ember látszat-életét élte addig, amíg Budavár visszafoglalása és a töröknek Magyarországról való kiszorítása után a meggyengült török-, és megnövekedett Habsburg-erővel szemben meg kellett változtassa eddig szükséges külpolitikai orientációját és a leopoldi-diploma elfogadásával osztrák nagyfejedelem-séggé változott át.

Mást nem tehetett, de a török által 160 esztendeig megszállott területét visszanyert Magyarországnak most már nem is volt szüksége Erdélyre. Visszavehette tehát tőle a magyar nemzeti eszme továbbvaló gondozását...

*

A mohácsi csata idején már sok tanult ember volt Magyarországon és a műveltség a protestantizmus hatása alatt ezután még gyorsabban terjedt és mélyült. És minél inkább hatolt a kisemberek közé, annál szaporábban vetette le régi, latin ruháját, s cserélte fel a nemzetivel. Az állam még ragaszkodott a hivatalos latin nyelvhez, de a világi élet és az irodalom nyelve kizárólagosan a nemzeti nyelv lett.

A század közepe felé a háromfelé szakadt ország egysége helyébe a nemzeti nyelv egysége lép. A keleti rész nemzeti királyságában, azután a későbbi Erdélyben az állam hivatalos nyelve is hamarosan a magyar nyelv. Ez a magyar nyelvnek olyan természetes térfoglalása volt, melyet Mihály vajda is magától értetődőnek tartott úgy, hogy fejlődési előterjesztéseinek, gyűléseinek, levelezésének nyelve szintén a magyar.

A hitújítás két legerősebb fegyverének bizonyult volt a népiskola és a könyvnyomtatás. A kettő együtt viszont a nemzeti nyelven való kultúraterjesztést jelentette és eredménye a kultúra demokratizálódása lett.

A Mátyás király idejében felállított budai Hess-féle nyomdának összesen csupán két nyomtatványát ősmernjük (az úgynevezett „Budai Krónika” 1473-ban jelent meg). A nyomda megbukott és több, mint félszázadig nem alakul új Magyarországon. Az ország szétszakadása után Erdélyben Honterus János, a szász lutheránus egyház szervezésével kapcsolatban, Brassóban főiskolát, nyomdát és papírmalmot állít (1535), 1550-ben nyomdát állít Kolozsváron Heltai Gáspár.

Ezek az elsősorban az új vallást szolgáló nyomdák a kátékon, bibliarészleteken és más egyházi nyomtatványokon kívül világi nyomtatványokat is állítanak elő és 1555-ben Kolozsváron Tinódi verses, hangjegyes „K r ó η i k á”-ja jelenik meg Heltai Gáspár nyomdájában. 1567-ben Gyulafehérváron is alakul nyomda, és 1569-ben Abrudbányán nyomják ki e korszak egyik legjellemzőbb magyar könyvét, a „Komédia Balassi Menyhért áruitatásáról” című drámát, valószínűleg valami vándornyomdában.

A XVI. század második felének szellemi kultúráját a már teljesen protestáns magyarság és szászág igazi, belső vallásossága jellemzi. Az irodalmi termékek túlnyomó része tehát természetesen vallásos tartalmú. A vallásos tárgyú prózai és verses irodalom mellett azonban a tudományos és tiszta szépirodalom is csudálatos virágzásba szökken. És hogy a nemzeti irodalmi kultúra milyen mélyen gyökerezett be ebben a korban a köznépbe is, arra bizonyíték az a néhány mai napig élő székely népballadánk, melyeknek keletkezését, tárgyuknál fogva, a XVI. században kell feltelegnünk.

A XVII. század irodalmi kultúrája az előző századnak folytatása és inkább mélyülése, mint szélesedése. Ebben az évszázadba esik Bethlen Gábor hatalmas és páratlan kultúr munkája, melyet iskolaalapításai jellemeznek. A század második felében hallunk nagy idő múlva a román népről is, mely a reformációból kimaradva, a maga ortodox nemzeti

egyházának kultúráját ebben a korban kezdi alapozni. 1667-ben Apaffy fejedelem a fehérvári görög monostorban iskolát és nyomdát állít a románoknak. De ismerünk román egyházi nyomtatványt, mely 1683-ban Szászsebesen készült. A románság nemzeti irodalmi kultúrájáról azonban a fejedelemség korában még nem hallunk.

*

A protestantizmus és a fejedelemség demokratizmusa nem Akedvezett a képzőművészeti kultúra kifejlődésének a régi értelemben. Az egyház puritánsága, világi hatalmának, gazdagságának és a művészi tradícióknak hiánya, valamint az egyszerű, sőt szegényesnek mondható fejedelmi udvar, a nyugati érelemben vett udvari arisztokrácia és udvari élet hiánya nem művészet-fejlesztő, nem stílus-képző erő, nem termeltet maga és nem termel ki nagyarányú mecénásokat és megrendelőket. De a közműveltség demokratizálódása, az általános jólét emelkedése, a városi polgári társadalmi rend vagyonosodása és látókörének éppen e korban való erős kiszélesedése, végül a nemzeti irodalmi kultúra felvirágozása és rohamos hódítása a képzőművészeti kultúra demokratizálódását vonta maga után. A királyföldi zárt szász területen a képzőművészeti termelés és fogyasztás eleitől kezdve a városi polgárság természetes kollektív feladata és szükséglete volt, mely a szász képzőművészet egyetlen életfejlődését biztosította a polgári élet keretében. A vármegyei nyitott városok elmagyarosodása következtében ezekben, a szász városoknál éppen nyitottságuk révén és éppen ebben a korban való nagyobbarányú népesedésük és fejlődésük révén, szinte meglepetésszerűen virul fel a magyar polgári művészetkultúra. A falvakon a protestantizmus iskola-politikája mélyíti és szélesíti a népkultúra általános emberi és nemzeti alapjait, másrészt ugyancsak az új hit demokratizmusa a vidéki lakosság rendi tagozottságának éles határait tompítja és rombolja, aminek a falu jólétének emelkedésével kapcsolatban szintén nagy kultúraképző hatása van. A megyei és székelyföldi városok magyar polgárai pedig természetesen a földnépből: a parasztból és kismemességéből rekrutálódván, a falut közelebb hozza a városhoz és

kapcsolatát állandóbbá teszi. Ez okok összetételalkozásának és együtthatásának következménye, hogy a vármegyében a városi és a birtokos nemesi hatások alatt és c hatások eredőjeképpen népművészet virágzik ki, melynek alapjellege, a folyamat időbeli hatását is tekintetbevéve, kizárólag a XV. század végének és a XVI. század elejének erdélyi szász átszűrészű középkori stílusa lehetett, mely a három népfajta kezében a faji népművészetet termeli ki. A népművészetek e nemzeti külön jellegét erősíti a faji különbségen kívül a vallási különbség: a magyar nagyrészt kálvinista, a szász egészében luteránus, a román görög-ortodox. Viszont a jelleg (stílus) közösségét erősíti a három népfajtanak egy állami közösségben, ugyanazon gazdasági területen, közös sorsban és egymásrautaltságban való élete, amihez fontos ráadásként járul a török protektorátus idején a keleti, ázsiai művészeti hatásoknak, technikáknak, vonalaknak és színeknek, de az elgondolásoknak is mindenik nép művészetére való állandó és termékenyítő hatása.

Erdélynek a kultúrában való életútja is tehát egészen önálló és szinte teljesen ellentétes azzal az úttal, amelyre a királyi Magyarország kényszerült a politikai elosztás óta. A két magyar államterületet az állandóan szélesedő és hosszabbodó török hódoltság terület fizikailag is mind távolabbra toltta egymástól. A török orientáció nemcsak politikailag, de gazdaságilag is önálló, a szomszédos országterületekhez és a keleti nyitottsághoz alkalmazkodó igazodást parancsolja Erdélyre, míg a királyi Magyarország nemcsak politikailag, de gazdaságilag és kultúrában is mind erősebb és több szállal Ausztriához kötött függvényé alakul.

A protestantizmus szellemi áramlása sem egyenlően hatott a két területre. Míg az Ausztriához közel fekvő tula-dunai és északnyugati magyarországi területek egyrészt a katolikus uralkodó és a katolikus Bécs közelében és hatása alatt nem is vállalták teljes egészében a hitújítást, de a XVI. század végén már, a Habsburgok nyomása alatt megkezdődött és a XVII. században teljes erővel ható ellenreformáció jórésztben visszakatolizálta ezt a nemzetterületet, addig Er-

dély és az ő politikai szférájához tartozó Tisza-menti és északkeleti magyarországi területek, sőt a török hódolt-sági terület magyar lakossága a XVI. század közepe táján, nagyon kicsiny területszigetek kivételével, teljes egészében protestáns. A protestáns Erdély ezután természetesen a maga magasabbröptű lelki szükségleteinek kielégítésére egészen más forrásokat vett igénybe, mint a katolikus Magyarország. A XVI. század elején még Bécs és Prága voltak a divatos egyetemek, amiket Erdély ifjúsága a p á d u i és b o l o g n a i egyetemeken kívül felkeresett. De a század közepén túl már a wittentbergai lutheránus, azután pedig a magyarság a szászok nélkül most már Hollandia, sőt Anglia kálvinista egyetemeit látogatja. A belföldi iskolázás is természetesen protestáns szellemű, s a nyugati protestáns iskolaoktatás mintájára épült ki önálló erdélyi típusú a XVII. században.

*

Erdély három autonóm politikai nemzete és a nem politikai, de faji román nemzet a maga belső külön életét élte tehát: külön-külön építette a maga társadalmi és kulturális épületét egymás mellett, egymással el nem keveredve, egymást nem igen háborgatva, egymás útjába ritkán kerülve, de egymással érintkezve, egymástól tanulva, egymásra hatásokat gyakorolva.

A szász városok és nagy falvak megduzzadva jólétben, akkor építik ki magukat azzá, amik még ma is, megtartva középkori szellemüket. A polgárházak mai napig megmaradt jórésze épült a XVII. században; városi középületeik, erődítései, falusi kerített templomaik akkor kapják a középkorból megmaradt magra mai kiépítésüket, vagy kibővítésüket, néha csak alapos restaurációjukat. És többnyire ebben a képükben, mai napig németeknek maradtak meg stílusban és felfogásban.

A megyei városok akkor alakulnak át magyar városokká és a székely városok is komoly városi külsőt kapnak. Gyulafehérváron minden fejedelem dolgoztat, építtet, de Bethlen Gábor építteti ki a várbeli várost fényes fejedelmi rezidenciává, — persze erdélyi léptékben — új városrendezési terve alapján. Vízvezetékét is készíttet.

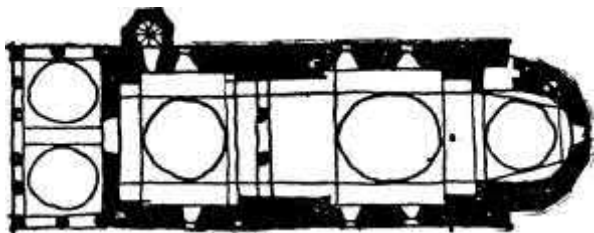
A fejedelmek és főurak a XVI. században még olasz reneszánszban építtetik kastélyaikat, síremlékeiket; otthonuk belső berendezésében, életük kultúrformájában olasz mintákat másolnak. Művészi megrendeléseik végrehajtásánál olasz művészeket és szakmunkásokat foglalkoztatnak. De már a század második felében készült épületek, bútorok, műtárgyak nagyrésztén meglátszik, hogy a reneszánsz formák nem eredeti olasz kézből valók, hanem valószínűleg hazai művészek kezéből, vagy azok beledolgozásával. A XVII. század elején Bethlen Gábor még külföldi, olasz művészeket foglalkoztat gyulafehérvári rezidenciája kiépítésénél, de utódja, a praktikus, öreg Rákóczi György ezeket az épületeket „harai módra” építteti át, miután az olasz szerkezetek nem bírták a zord erdélyi éghajlatot. De nyugati értelemben vett nagyarányú fejedelmi és főúri építkezésről alig tudunk. A XVI. század első felében Martinuzzi bíboros (Alvinc, Boreberek, Szamosújvár), a század végén Báthori Zsigmond néhány építéséről tudunk (Torda), a XVII. században Bethlen Gábor az egyetlen komoly építtető és képzőművészeti munkamegrendelő. A főurak és fejedelmek építkezési tevékenysége a várak erősítésének javításában, bővítésében merül ki. Ismét kivétel Bethlen Gábor, aki a vajdahunyadi várat nemcsak átépítteti, de teljesen kiépítteti. És éppen e lovagvár egykorú pontos leltárából tudjuk meg, hogy micsoda egyszerűségben, sőt szorultságban élt legurasabban élni tudó legerdélyibb fejedelmünk is ebben a temérdek épületben, melynek temérdek helyiségeiből csupán két szoba szolgált a fejedelem és családja lakó- és hálóhelyiségéül. Főuraink vidéki épületei erődítésszerű, védhető, kényelmetlen, luxus és nyugati fényűzés nélküli, meglehetősen rideg épületek. Jómódú középbirtokos székely és magyar nemességünknek több, mai napig épen maradt köudvarházából is azt állapíthatjuk meg, hogy azok igen szerény, a végtelenségig leegyszerűsített formájú, szűknyílású, középkorias szellemű és felépítésű, elvértve a legszerényebb reneszánszra emlékeztető tagozatokkal díszített, tömöralaprajzú épületek voltak. Szerényebb vagyónú köznemességünk udvarházainak nagy tömege azonban fából épült épen úgy, mint jobbágyházaink. És ha fejedelmi és főúri épületeiben és belső berendezé-

sükben a nyugati stílus még többé-kevésbé érintetlenül érvényesül, köznemességünk falusi építkezésében ezek az idegenségek ekkor már teljesen áthonosultak. Természetes, hogy a falusi udvarházakat erdélyi mesterek készítik és rendezik be, a szerkezet középkori, egyes formák a korareneszánszra emlékeztetők, de alaprajzi beosztásuk, és felépítési tömegarányaik sajátosságosan, egyénien különbözőek minden környező ország és más fajta népek hasonló rendeltetésű építményeitől és belső berendezésétől.

Hasonló, de a világi építésnél még jellemzőbben nyilvánuló eredményre jutunk egyházi építkezésünknel. A reformáció kora Erdélyben egyetlen nagyarányú templomot sem épít. A protestánsá váló lakosság egyszerűen átveszi a katolikus templomot, abból kihordja a képet, szobrot, lemeszeli a freskót és ami az idők folyamán temploma fentartására, bővítésére, hozzáépítésére, átalakítására szükséges, azt belföldi városi mesterekkel, sőt falusi mesteremberekkel saját eszejárása szerint végezteti el. A fejedelmi korszak másfél-százados idejében kapja meg magyar és székely falusi templomaink jórésze mai külsejét, az erdélyi ízléssel, tudással és észjárással készült bővítések, új felépítmények, tornyok, fedelek, védőkőrfalak és bástyás bejárók, cinterem-tornácok, haranglábak, belső karzatok, katedrák és koronák megépítése, elkészítése által. A leegyszerűsített erdélyi gótikának népünk faji ízlésével kevert érdekes és tipikus alkotásai ezek az átépített és megújított templomok, melyek Erdély egész magyar népterületén típusná, szokvánnyá, szinte stílussá fejlődnek a XVII. században, melyeknek szerkezeti formáit, arányait, középkorias megjelenésének erdélyi sajátosságát az erdélyi görög-ortodox román nép is átveszi, különösen a magyarokkal vegyesen lakott vidékeken és ha templomát ő maga építi, vagy belföldi magyar földesura építteti.

Az erdélyi román nép egyházi építkezése és egyházi művészete ebben a korban fellendül. Különösen a havasalföldi vajdákban és egyes bojároknál kap a mi románásunk aránylag bőkezű mecénásokat, akiknek néhány szép kőtemplomát köszönheti. Így Baszaráb vajda építteti fel a XVI. században a brassói Szentmiklós-templomot. A XVII. század végén C. Brancoveanu a fogarasi és a felső-

A FOGARASI ROMÁN TEMPLOM ALAPRAJZA

szombatfalvi templomot. Erdélyi román nemes urak Hunyad megyében építtetnek a XVII században több templomot, és román kereskedők építtetik fel a vajdahunyadi templomot. (XVII. század eleje.)

A havasalföldi vajdák az erdélyi templomokat havasalföldi és görög építészekkel és mesteremberekkel építtetik. Természetesen bizánci stílusban. Viszont a helybeli építtetők által épített templomok már kompromisszumos megoldások a bizánci és a nyugati (gótikus) stílusok között. Még több engedményt tesznek a nép által épített fatemplomok, amelyek már tiszta nyugati alaprajzukba és felépítésükbe illesztik be az ortodox egyház által előírt bizánci templom-tervezést.

*

A képzőművészet más területén sem kedvezett a protestantizmus túlságosan a művészet fejlődésének. Szobrászati emlékeink közül a János Zsigmond gyulafehérvári igazán művészi reneszánsz síremléke maradt reánk. Ezt olasz mester készítette. A szász templomok őriznek néhány művésziesebb síremléket, illetőleg reliefeket hazai szász mesterektől is. Pikturai emlékünkhöz néhány elég kezdetleges arcképen kívül semmi. Viszont fellendülnek a dekoratív művészetek és az iparművészet, s itt már erdélyi mesterek neveivel sűrűbben találkozunk. Elsősorban az ötvös-plasztika a maga hólyagos motívumaival és később igazán nagy készséget és készülsé-

valamint keretes és sodronyzománcos ékszereivel volt az igen előkelővé váltott ötvös és ezüstműves céh munkájának eredménye. Az ezüstművesség és ötvösség iparművészete fellendülésének legfőbb indítóját abban találhatjuk, hogy az idő bizonytalansága, de az akkori közfelfogás szerint is a legbiztosabb, mert legkönnyebben mozdítható és elrejthető vagyon a nemesfém és ékszer.

A nyomdászattal egyidejűleg kifejlődnek a grafikai művészetek. Honterus János, az első erdélyi nyomda felállítója, maga is betűmetsző. A XVI. században már könyveket is díszítenek magyar és szász grafikusok és illusztrátorok. Európai összehasonlításban is nem jelentéktelen művész az a kolozsvári névtelen, aki a Heltai-nyomda könyveinek címlapját és díszeit tervezte. Erdélyből származott Bécsbe az eredeti és világhíres betűrajzoló: Bocskai is.

A XVII. század kiváló nyomdásza Tótfalusy Kis Miklós, akinek nyomdagrafikája vetekedik a legjobb hollandi mesterekével; külföldre is szállít betűmatricákat és könyvdíszeket. Az erdélyi románoknak is van már nyomdászatuk a XVII. században és a szászsebesi nyomda egyik egyházi könyvét jó fametszetek díszítik.

A freskó- és a díszítő-festészet a protestáns templomokból természetesen teljesen kiszorult, valamint a plasztika is. Viszont a XVII. század közepén első virágzását éli a román nép egyházi művészete a falfestésben és az ikon-festészetben. 1654-ben készült a vajdahunyadi templom kifestése; a festők neve: Konstantin, Caian és Stan (az utóbbinak neve erdélyi név). A prislopi templom festései még korábbiak. 1681-ben a n a g y i k l ó d i (Szolnokdoboka vármegye) L u k á c s p a p festi meg a η i k u l a i híres c s u d a t e v ő M á r i a képet és a román ikon-festészet legszebb példányai közé tartozik az 153i-ben festett vádi (Fogaras vm.) A n a s z t a s i u s p ü s p ö k fára festett és aranyozott, ezüst vertmunkával és sodronyzománccal díszített emlékképe. Ezek a dekoratív festmények és grafikák szigorúan bizánci stílusban készültek, mestereik egyrésze még moldvai és havasalföldi, de már a XVII. században kezd kialakulni a fénykorát a XVIII. században élő belföldi, erdélyi román-bizánci egyházi festő iskola.

Az erdélyi három (székely-magyar, szász és román) néptársadalomnak ebben a korban tehát már élő és egymástól különböző, egyéni kultúrája van. A szászoké nagymúltú, fejlett német-szász nemzeti kultúra. A magyaroké és székelyeké a protestantizmus és nemzeti fejedelemség hatása alatt most alakul nemzetivé, de sok mindenféle okból különbözővé a királyi Magyarország magyarságától. (Kiváltképen képzőművészeti kultúrája). A román népé most születik meg a szomszédos vajdaságok segítségével, de az erdélyi román nemesség, a keletkező román kereskedő-osztály jóvoltából is és a liberális fejedelmi kormányzat idején anyagilag és szellemileg emelkedni kezdő román köznép saját erejéből.

De ezek a különböző eredetű és különböző fajok lelkébe plántált, egymástól sok tekintetben élesen különböző kultúrákra a százados állandó együttvaló élet, érintkezés, közös sors, közös öröm és baj, közös lelki élmények is reányomták a maguk konszolidáló bélyegét, mely a fejedelmi korban a szellemi élet demokratikus kiszélesedése és népi megmélyülése korában válik immár feltűnően észrevehetővé. Ezt a belső konszolidációs folyamatot ugyancsak ebben a korban erősíti a mindhárom erdélyi népre és kultúrára egyformán ható egységes áramlat, mely a szomszédos törökségen át Ázsia életszokásait, gondolkozásmódját, világnézetét, filozófiáját és művészeti kultúráját árasztotta Erdélyre, és gazdagította ezáltal az itt élő három faj és három kultúra közös erdélyi sajátosságainak konszolidáló egységét.

G U B E R N I U M

Emlőjáróban néhány dátumot kell megjegyeznünk. 1683-ban Bécs alatt a török hadsereg vereséget szenved és a hanyatló török birodalom rohamos összezsugorodásának ez utolsó hatalmas erőfeszítés sikertelensége után be kellett következnie.

1685-ben Erdély mindenható és messzire látó minisztere Kelet helyett már Nyugat felé orientálódik és Lipót császárral való titkos szerződése alapján előkészíti Erdély elszakadását a török birodalomtól.

1686-ban Lotharingiai Károly visszafoglalja Buda-várát a töröktől; ugyanekkor formális tárgyalások folynak Erdély és Bécs között arról, hogy Erdély autonómiája megtartásával a Habsburg-uralmat vállalja.

1687-ben Erdély utolsó adóját fizeti ki a töröknek a zimonyi táborban Sárosi János. És ugyanebben az esztendőben Lotharingiai Károly osztrák hadai megszállják Erdélyt.

1689-ben meghal Apafi Mihály fejedelem.

1691-ben Erdély rendéi a leopoldi-diploma végső szövegezését elfogadva, leteszik a hűség-esküt Lipót császárnak. Az ország első gubernátora Bánffy György.

*

A leopoldi-diploma szerint Erdély Lipót császár, mint Fejedelem uralma alatt teljes belső berendezését érintetlenül tartja meg és kormányzása a nemzeti fejedelemség idejebeli alkotmánya alapján Ausztriától teljesen független.

De ez a leopoldi-diploma a gyakorlatban papiros alkotmány maradt csupán és Erdély egész struktúrája, mentalitása, életműködése rohamosan rövid időn belül merőben megváltozott. A már Apafi fejedelemsége idején megalapozott társadalmi eltolódási tendenciák a guberniális uralomban azonnal megvalósulhatnak: nagybirtokos nemességünk-ből osztrák értelemben vett arisztokrácia pillangózik ki, melynek arisztokrácia a kácsi udvari orientációival, való

egyenértékűség elismertetése rangban és e rang külső burkolatának is kiépítése vagyon által.

Elsőül Teleky Mihálynak szerzi meg a grófi titulus örömét a császár, a mindenható miniszter diplomáciai munkasikere jutalmazásául. 1696-ban a katolikus Mikes Mihály, Apor István (a kincstartó) és Száva Mihály kapnak báróságot. De Bethlen Miklós, a kancellár, grófságot és birtokot szerez magának és kijárja a grófságot még négy Bethlennek, Mikes Mihálynak és Bánffy György gubernátornak is. Volt tehát hamarosan arisztokráciánk és ez az arisztokrácia egész erejét megfeszítette abban az igyekezetében, hogy titulusához megfelelő vagyont is szerezzen. Mert az igények hirtelen nőttek a kicsi, szegény Erdélyből a temérek, fényes Bécsig, és ezeket az igényeket ki kellett elégíteni — minden áron.

Ez az ár pedig nem lehetett más, mint a leopoldi-diplomában biztosított önrendelkezési jog leépítése a császári centrális kormányzat javára. Az újdonsült arisztokraták grófi és bárói címerei fényesítésének és a grófi és bárói vagyonok gyors megduzzasztásának mindenekfelett való érdeke diktálja vezető társadalmi osztályunknak új, a régítől merőben ellentétes, az erdélyi kollektivitás iránt immár érzéketlen, a fejedelmi kor demokratizmusát egészében megtagadó politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális munkajellegét. Ennek a közösség szempontjából való passzivitásnak, sőt destrukciónak eredménye az alkotmány szerinti törvényhozó testület (a három nemzet képviselője által alkotott országgyűlés) hatalmának és tekintélyének leépítése és hadügyi, meg pénzügyi igazgatás tekintetében Erdélynek a Bécsben szervezett erdélyi helytartóság, illetve a császári pénzügyminisztérium és birodalmi haditanács szinte abszolút hatáskörébe való olvasztása. Az erdélyi gubernium árnyékkormányzata a bécsi helytartóság végrehajtó szervévé süllyed, a három nemzet uniójának alapjára épült erdélyi kollektivitás mindinkább a három autonóm nemzetterület határain belülre zsugorodó kicsinyes részletmunkára redukálódik.

A magyarság és székelység megfáradt a szinte kétszázszentendős tusakodásban, melyet a Magyarországon elbukott nemzeti eszme életbentartásáért vállalt. És most Magyar-

ország területe megszabadult a töröktől, ismét integráns egész; a felszabadult, néptelen, sőt jórészt gazdátlan és szűz termőföld fényes termelési lehetőségeket kínált a Királyhágón túli magyarságnak; Erdélynek nem kell immár megfeszített idegekkel és mindig éber aggyal két egymással örökké szemben és ugrásra készen álló hatalom között a maga szegény életét védelmeznie fegyverrel, furfanggal, pénzzel és bölcsességgel. Erdélynek nincsenek többé egzisztenciális gondjai: falra akaszthatja testi és szellemi védőfegyvereit, pihenhet és — vegetálhat.

És pihent is és vegetált is a magyar és a székely és legfeljebb morgott, elégedetlenkedett, sőt káromkodott a vármegyék és a székek határain belül.

A szászok német uralom alá kerültek. És ha e nagy örömük mellett hamarosan lett is némi okuk, de joguk nem volt a panaszra. Nem is tették.

Az arisztokrácia egyéni gazdagodásával szemben a XVII. század végén az ország egészében elszegényedett. Szegény a polgár, a köznemes és a jobbágy. A városok eladósodtak. De lezüllik az egyes nemzetek kormányzata és a társadalmak erkölce is. A szász sem kivétel és a Schuller-Harteneck-botrány csupán egyik jellemző példája a demoralizációnak.

*

Az Erdélyt összetartó és építő erők belső elgyengülés és külső bontó erők hatása következtében állandóan és fel-tartóztathatatlanul ernyednek és apadnak.

Az új Habsburg-kormányzat egyik első kulturális ténykedése volt a katolicizmus restaurálása és az ellenreformáció megszervezése. Természetesen ez már nem a harmincéves háború alatti, vagy előtti szellemben történt meg, hanem szelídebb formában. A gyulafehérvári katolikus püspökséget újra felállítják és a kitiltott jezsuiták ünnepélyesen vonulnak be Kolozsvárra. De valószínűleg az ellenreformáció eszközeit gondolta Bécs megerősíteni és szaporítani akkor, amikor a görög-keleti román papságnak erre a célra kapható egy része által kimondatja a Rómához való térést a

görög-ortodox egyházból, amire a görög-katolikus egyház megszervezése, a püspökség felállítása, a püspökségi vagyon megalapozása következett el. Természetes, hogy úgy a római-katolikus, mint a görög-katolikus püspökségi vagyon alapjául az erdélyi fejedelmi fiskális-jószágok szolgáltak.

Ezt az épülő új rendet zavarja meg kis időre Rákóczi Ferenc kuruc seregének Erdélybe való betörése, melyhez a magyar és román pór nép és a bocskoros nemesség azonnal hozzászegődik, viszont a szászok és a magyar arisztokrácia túlnyomó része a szebeni és brassói várba zárkózik a mozgalom elől. 1704-ben Gyulafehérváron az országgyűlés fejedelemmé kiáltja ugyan ki Rákóczi Ferencet, de fejedelemsége csak árnyékuralom: erő és akarat nincsen már, csak reminiszcenciák. És sok-sok fáradság, reménytelen fásultság. 1708-ban Erdélyben is vége a kuruc-világnak: elalszik, mint a láng, ha elfogyott a gyertya. Jellemző, hogy Rákóczi erdélyi csapatvezérei közül a legtovább tartott ki mellette fegyveresen a román Balika és Pintye Gligor.

E kurta megzavarás után tovább folyik a megkezdett folyamat, mely harmadik Károly császár uralmától kezdve, minden alaphibája mellett már a világosságot, a haladást, az európai szellemnek újjászületését jelenti. A béke teljes és semmi sem zavarja meg, Erdélyben rend van, a pontos osztrák hivatalos gépezet teljes működésben. Az elhanyagolt bányák újra jövedelmeznek. Rendes postajáratok közlekednek és a só állami monopólium.

A kormányzatnak gondja van reá, hogy a tényleges állapotot jogi állapottá változtassa: Erdély régen állandóan fegyveres lakossága lefegyvereztetik. A várakat le kell rombolni, vagy át kell alakítani védőművek nélkül való kastélyokká. Az erődített városok nyílt városokká változnak.

Akadály és ellentállás nélkül, sőt szívesen szerel le az ország; a vagyont nem kell többé egyénileg védelmezni, forradalomról pedig nem akar többé tudni senki. És ha akart volna, sem tudott volna csinálni, mert a Habsburgoknak már nem volt született ellenfele Erdélyben. Az élet- és vagyonbiztonság, a zavartalanul működő közigazgatás hamarosan éreztetik hatásukat, Erdély lakossága gazdaságilag rendbe jön. A jólét emelkedik minden társadalmi osztály-

ban és hamarosan elfelejteti az új nemzedékkel a régi világot. Az anyagi jólét és a béke, az arisztokrácia példaadása nyomán, mint fényűzést, az armalis-szerzés ambícióját fejleszti ki elsősorban. És ez elég olcsó fényűzés volt, mert egy erdélyi armalis taksája ötven forint. De csak a magyaroknak, görögnek és örménynek került ez is pénzébe, mert például a görög-katolikus papságot majdnem teljes egészében megneemesítette az udvar, valamint igen sok szász polgár is kapott ingyen-armalist.

Amikor azonban a régi három történelmi nemzetben úgyiszlóván teljesen meghal az ősi önkormányzati szellem, elgyengül a nemzeti öntudat és elvész az erdélyi köztudat, ugyanakkor egy új kulturális és politikai erőtenyező bomlik ki Erdély földjén a román nép nemzeti öntudatának megszületésében, egy hatalmas erő, mely nem sok idő múlva döntő tényezőjévé válik Erdély életsorsának éppen azért, mert senki a maga idejében nem akarta, avagy nem tudta ezt az erőt a maga valóságos potenciájának megfelelően értékelni.

A román nép nemzeti öntudatra ébredésének közvetett, de megalapozó oka az egészen más célból életre hívott egyházszakadás volt, melyben a hatalom az óhitűek terhére az unitus-román egyházat támogatta. Természetes, hogy az óhitűek reakciója megszületett és kapcsolódott az ércheység! nagy fiskális havasi jószágok román jobbágyainak a fiskus által jogtalanul reájuk rakott és egyre növekedő terhek miatti szociális forrongásával. Erdély románságának azóta is legforradalmibb eleme: a móccok, már 1721-ben mozgolódnak. 1727-ben Abrudbányán fegyveresen lázad fel a havas és ez a lázadás még 1730-ban is tart: most már a szociális bajok orvoslásán kívül emberi és egyházi jogaik elismertetése a cél. Amikor az unitusok két évvel később püspökséget, illetőleg püspököt kapnak, az óhitűek követelése bővül: nekik is joguk van püspökük elismertetésére. A görög-katolikus egyház bécsi támogatással erőszakos térítést kezdeményez templomelfoglalásokkal, papok elűzésével, mire az óhitűek újabb reakciója születik meg, melyet a havasi nép fegyveresen is támogat olyan sikerrel, hogy az új unitus egyház kezd elveszíteni templomait és népét. Erre a görög-ortodox

püspököt is elismeri a kormányzat és ha nem is egyenjogú, de tudomásul vett egyház lesz az ortodox is. (1763.)

E szociális és egyházi mozgalmakhoz kapcsolódott még a határőrvidék katonai megszervezése, mely a székelységet és a naszódi, meg fogaras-szebenvidéki románságot érintette. A csik-gyergyói és háromszéki székely határőrvidék megszervezése a székelység ellentállásának szigorú és véres leverése után sikerült csupán. És a naszódi románság is csak ellentállásának fegyveres megtörése után vállalta az új katonai szervezetet. De hogy megvolt, a román határőrvidék lakossága egyenjogúsítottatott a székely határőrvidék lakosságával. Ez volt az erdélyi három történelmi nemzet nemzeti és területi privilégiumának első áttörése.

De az erdélyi románság tudatos nemzeti érzését és azaz együtt nemzeti aspirációit (a másik három nemzettel egyenjogú nemzetképen való elismertetését) József császárnak az a demokratikus, de Erdélyben, sőt Európában is sajnos, túlkorai és törvénytelen rendelete is erősítette, mellyel a császár eltörölte a szászok ama privilégiumát, hogy a Királyföldön csak szász nemzetbeli szerezhesen birtokot és elrendelte, hogy a szász földön a szász és román nép egyenjogú. (1781).

Három esztendővel később Erdélyben katonai toborzás rendeltetett el. Amikor ez nem sikerült, illetve nem szerezhette meg a hadseregnek az Erdélytől követelt katonai kontingenst, a haditanács elhatározta az Érchegység móc lakosságának a székely és román határőrség mintájára való katonai beszerzését. E határozat végrehajtása ellen a vármegyei birtokos-nemesség keményen és határozottan tiltakozott, miután a mócok katonai szervezése vagyonuk leglényesebb részében, az emberi ingyen-munkaerőben károsította meg őket. Úgy, hogy amikor a mócok földesuraik tiltakozása ellenére tömegesen írták magukat Gyulafehérváron katonának, az alkotmányos jogelkobzásokkal szemben eddig meglehetősen érzéketlen gubernium most egyszerre törvénytelennek jelentette ki a katonai beírásokat, és a jobbágyokat földesuraik hatalma alá parancsolta vissza. A nép ennek a parancsnak nem engedelmeskedett, mire a

nemesi vármegyék fegyveresen kényszerítették vissza a pórok a jobbágyi szolgálatra.

... Pontosan úgy történt, mint harmadfélszáz eszten-dővel azelőtt a Bakács érsek keresztes-toborzása alkalmával...

Az elkeseredett havasi népnek megvolt a maga vezére már Urs Nicolae (Hóra) személyében, aki népének a fiskussal való különféle konfliktusa elintézése ügyében kétszer is megjárta volt Bécsset és hozott is a császártól népének — ígéreteket. Hóra most nem megy újra Bécsbe, de megszervezi a fegyveres forradalmat és kitüzi annak pontos célját, mely nem más, mint a rabszolgává nyomorított pór-nép természetes és örök emberi egyenlőség-követelése, de egyben az erdélyi románság immár életre ébredt nemzeti öntudatának első bizonyítéka:

1. Hunyadmegye a román nemzet területe.
2. A nemesség töröltessék el.
3. Mindenki fizessen adót.
4. A nemesi birtokok osztassanak szét a nép között.

(Nem szabad elfelejtenünk, hogy mindez a francia forradalom kitörése és pontos célkitűzései előtt történt).

Hóra felkelt népe Csúcsától Déváig és Aradtól Enyedig égette, rombolta az urasági birtokokat, gyilkolta és üzte földesurait. Amikor azonban Dévát akarja elfoglalni, vere-séget szenved, mire visszahúzódik a havasba. Most és csu-pán most a császári katonaság is erélyesen fog a tűz oltásá-hoz. A lázadás vezérei fejére díjat tűz ki a hadvezetőség és H o r á t saját falujabeli, a l b á k i vérei elárulják; vezértár-sával, Kloskával együtt keréketörrik a fehérvári várban; az árulók a kitűzött jutalomdíjon felül magyar nemességet kapnak.

A mócok forradalma tehát véget ért, de véres és ke-gyetlen vajúdásából megszületett a román nemzeti öntudat és kiformalódtak a román faji és nemzeti aspirációk.

*

AXVIII. század utolsó évtizede a francia forradalom kora; minden európai népnek lelkében az emberi öntudatra-ébredésének, a polgári egyenlőség- és szabadságtörekvések ki-virágzásának kora.

Erdélyben azonban ez az évtized a Hora-féle parasztforradalom utáni természetes reakció kora, a nemesi társadalom osztályprivilegiumába való beburkolódásának, visszaerősödésének kora. Az 1791-iki országgyűlésen első ízben vetődik fel, mint új eszme, a Magyarországgal való unió eszméje, de a javaslat az uniót csupán olyan feltétellel tartja elfogadhatónak, ha Erdély a maga autonómiájának teljes megtartásával csatlakozhatik a bécsi fenhatóság alól Magyarországhoz. Amíg a privilegizált nemzetek és királyi városok óvatosan konzervatívok, a nemzeti alapon kibékült két román vallásfelekezet két püspöke az erdélyi román nép nevében a következő előterjesztést teszi a kolozsvári országgyűlésnek:

1. A másik három erdélyi nemzettel egyenlő polgári jog adassék a románoknak is.

2. A két román vallás a négy bevett vallással egyenjogú legyen.

3. A románság számaránya szerint részesüljön a hivatalokban.

... A román püspökök előterjesztésére a rendek válasza kitérő volt...

*

AXIX. században Erdély önálló politikai élete csupán haldoklás. Nem lát maga előtt más megoldandó problémát az országgyűlés, mint hogy legyen-e unió Magyarországgal, avagy nem? És ha igen, milyen formájú legyen. De ez az unió-probléma is inkább csak visszhangja a magyarországi pozsonyi diéta sokkal komolyabb uniókövetelésének. Az erdélyi országgyűlésen is kialakul egy liberális ellenzék (Wesselényi a vezére) a guberniumot támogató konzervatívokkal szemben és hasonlóan a magyarországi országgyűlésekhez, a liberális ellenzék lassan, de állandóan tért nyer.

Az 1842-iki kolozsvári országgyűlés az alábbi javaslatot teszi a kormánynak:

1. A görög-ortodox vallás bevett vallás legyen.

2. A nem nemesek hivatalképessége elismertessék.

3. A közmunkákban a jobbágyokon kívül a földesurak is tartozzanak részüket vállalni.

4. Az úrbéri szolgálat maximáltassék.

5. Az úrbéri apróbb tartozások váltassanak meg.

A kormányshék e javaslat tárgyalatását nem engedélyezi.

Anépjogokért és emberi egyenlőségért való küzdelem a Három elismert nemzet rendi országgyűlésén folyt csupán, ott is külső eredmények nélkül ostromolta a meglehetősen mérsékelt nemesi liberalizmus a hivatalosan merev és konzervatív kormányzatot és támogatóit. Kinn az életben ezeket az eszméket radikálisan és állandóan növekedő erővel ügyszólván csak a nem privilegizált románság képviseli láthatóan.

A Balázsfalva középponttal immár kialakult román nemzeti vezérkar kitartással, következetességgel és nemzeti fanatizmussal megszervezi a románságot a nemzeti egyenjogosítás érdekében való harcra, mire Barηuciu professzort a gubernium elmozdítja hivatalából. A mőcök között a máig is rejtélyes Varga Katalin agitál a jobbágyosság eltörlése érdekében folytatandó küzdelemre: a vármegeye elfogatja és bebörtönzi. Mikor azután 1847-ben Saguna András lett az ortodox-román püspök, a románság a kellő időben kapta meg a maga igazi szellemi vezérét.

*

Aguberniumi Erdély másfél százados életszakát az jellemzi, hogy az elmaradt keleti hatások helyébe az Ausztriából közvetlenül beáramló bécsi bárók lép minden vonatkozásában. Ezt az időszakot általában a politikai, gazdasági és kulturális tespedés korának tanította históriánk, de nem ez a teljes igazság. Nagy átmeneti, átförmálódási ideje ez Erdélynek; romantikus külső effektusok nélkül való, de társadalmi, gazdasági és szellemi gyökeres átépítésének korszaka. A háborúzó és diplomataizáló, nyugtalan, muszájból örökké álláspontját és színét is változtatni kénytelen, a legkülönfélébb formában egzisztenciájáért mindig védelmi készenlétben lévő országocskának átpolgáriasulási folyamata,

minden népének, minden társadalmi osztályának a tartós, biztosított békére, a kényelmes gond- és gondolatlanságra, a nyugalmas gyűjtő munkára és a pihenésre berendezkedő korszaka ez a másfél század.

Természetesen, mindazok a kultúrerők, melyek Erdély népeinek lelkében élők voltak a fejedelemség idején, nem halnak el egyszerre, sőt tovább dolgoznak. De részben gyengülnek, részben átalakulnak. Az egyes nemzeti társadalmak között az ország önállóságának megszűntével az egymásrautaltság szükségének érzése is elhalványulván, a társadalmi és kulturális konszolidáció folyamatának legerősebb pillére gyengül meg mind jobban. Viszont e konvergens erő gyengülésével párhuzamosan a nemzeti öntudatnak mindinkább tömegérzéssé való kifejlődése mindhárom népben erősítette, majd tudatos akarássá érlelte a divergáló törekvéseket és felébresztette, sőt szította a nemzetek között való sovén féltékenységeket.

*

AXVIII. század közepe táján Erdély már kiheverte úgy a fejedelmi kor utolsó, hanyatló időszakának, mint a kuruc-idők pusztító gazdasági válságait és rombolásait és ha függvénye is Ausztria egyáltalában nem önzetlen gazdasági gyarmatpolitikájának, tehát gazdaságilag semmiféle konjunktúrát nem használhat ki önállóan a maga javára, de gond nélkül, kockázat nélkül a biztos közepességet, az állandóság nyugalmát kihasználhatja. Ipara, kereskedelme nem nőhetett nagykorúvá, új utakat nem törhetett, arányban nem fejlődhetett; mezőgazdasága is csak nagyon kis mértékben alakulhatott intenzívebbé.

Nagyobbarányú és gyorsabbtempójú kereskedelmi fejlődésre csak rövid ideig volt alkalmá, amikor a XIX. század elején Napoleon kontinentális határára következében az ázsiai árúk a Fekete-tengeren és jórészt Erdélyen keresztül juthattak csupán nyugatra. De az i8n-iki devalváció és Napóleon bukása ezt a jó konjunktúrát nem csak megakasztotta, de egyidőre teljesen tönkretette az amúgyis csak vegetatív gazdasági életet. Mégis a XIX. század hajnalán a város, mint a civilizatórikus és kulturális

élet faktora, Erdélyben is előre tör és a nemesség és főurak kezéből a vezetést mindinkább és véglegesen a polgárság veszi át. Városaink utcáinak kövezése és járdaépítése elkezdődik és a harmincas években a közvilágítást kezdik berendezni. Kolozsváron megnyílik az első erdélyi sétatér (Népkert) és az első könyvesbolt, valamint az új idők értelmében való első rendes vendégfogadó.

Még 1790-ben, az országgyűlés akkori székhelyén, Szébenben indul meg „Erdélyi Magyar Hírívő” címen az első magyarnyelvű politikai újság, mely az országgyűléssel együtt egy év múlva Kolozsvárra költözik át, ahol ugyanakkor megalakul az Erdélyi Tudós Társaság. 1794-ben a rendek törvénytervezetet nyújtanak be egy országos színház alapítása érdekében és ennek következményeképpen 1821-ben megnyílik az állandó Nemzeti Színház Kolozsváron.

A századok sem maradnak el a kulturális építőmunkában. 1817-ben Szébenben megnyílik Bruckenthal Sámuel bárónak jóvoltából a Bruckenthal-múzeum és könyvtár.

A XVIII. század végén kezdődik meg Erdélyben a rendes és technikailag jó országutak építése, valamint az útementi fogadók állítása: a falusi nép állandóan és egész tömegében bekapcsolódik a városi civilizátorikus és kulturális élet munkaközösségébe. De ezt az élet- és munkaközösséget szolgálja a jobbágyi kötöttség lazulása és a paraszt és kispolgár, valamint kismemes társadalom közötti éles osztálykülömbőség elmosódása és elmorzsolódása, a jobb közigazgatás és igazságszolgáltatás is.

*

A XVIII. század eleje irodalomkultúránkban még a XVII. századnak visszhangja. Cserei Mihály, Apor Péter nem a maguk korát adják és jelentik, de az elmúlt fejedelmi kort. Ők is, a későbbi Bod Péterek is igazában inkább gyűjtő, összegező és rendező munkát végeznek, mint alkotnak. A kor magyar lírája, a kurucköltészet nem Erdélyé. De Erdély utolsó nagy ajándéka, drága hagyatéka a magyar közönségnek Mikes Kelemen magyar prózája, a mai magyar

széppróza fundamentuma. A XIX. század magyarnyelvű irodalma már egészen elveszíti az egyetemes magyar irodalomban való külön erdélyi jelentőségét és egyszerű provinciális irodalommá változik. Egyetlen nagy poétánk a nép, melynek csudaszép balladái nagyrészükből ennek a kornak termékei.

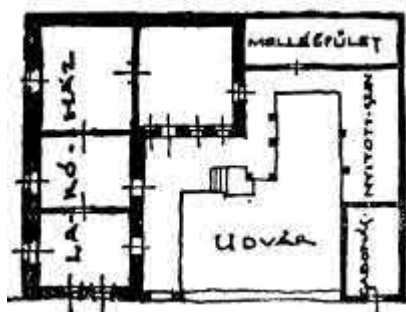
Amennyiben azonban irodalomkultúrában a guberniális kort nem lehet építő kornak nevezni az előző századdal ellentétben, annál inkább kell értékesebbnek vallanunk képzőművészeti kultúrmunka tekintetében. A mai Erdély architektúrái felépítményének jó része akkor alakul ki. A XVIII. századi Erdély ma is élő még architektúrái elgondolásában és ez nem muzeális érték, vagy kulturális kuriózum, de valóság, Szebent Bruckenthal gubernátor szabályozta és építette ki mai képeire, Brassó piaci és piackörülí része (néhány modernnek nevezett torz alkotástól eltekintve) a XVIII. század végének Brassója. Kolozsvár, Marosvásárhely nagyobb szabású magánépületei, palotái és polgárházai a XVIII—XIX. század-fordulót jelentik; főúri vidéki stílusos kastélyainak többsége Mária Terézia korának leegyszerűsített, nemes bécsi bárók stílusában épültek, vagy épültek át. A katolikus restaurációval kapcsolatosan fellendül újra az egyházi építészet, mely elsősorban barok-templomokat épít mindenfelé; az új görög-katolikus egyház azidei jobb és monumentálisabb templomai is mind az úgynevezett jezsuita templomstílusban épülnek. Egyes vidékeken a köznemesség is átvette ezt a stílust és különösen a határvidéken a székely és román falusi nép is természetesen megtanulta a bárók formanyelvet az ott épült kincstári épületek mintája nyomán és ha nem is a szerkezetben és nem az alaprajz lényegében, de néhány külső formájában a kuriozitásig menő fantáziával alakítja azt át a saját ízléséhez. De amíg a falusi népnek csak kis része vette át architektúrájában és ott is pusztán egyes díszítőformákban a barokot, addig a magyar és szász nép többsége és nyomukban a román nép is díszítőművészetében mindenütt és általánosan megtermékenyül a bárók formákkal és azokat keverve és alakítva a keleti, török-turáni, a régebbi gótikus és a még régebbi magyar és szász formákkal és színekkel, illetőleg a románság az orosz- és

balkán-bizánci díszítő elemekkel mai napig alkalmazza azokat. Ebből a korból valók legszebb és legnemesebb magyar protestáns templomaink mennyezetei, karzatai, meg padfestései, népies egyházi kőfaragásunk és igazán nemesanyagú és stílusos díszítésű szász és magyar kerámiánk. Úgynevezett parasztbutoraink egyes formái az eredeti gótikus szerkezet meghagyásával akkor alakulnak barokosokká vonalaikban és kapják késői bárók és copfstílusú gazdag festett díszítésüket, ami mellett népünk máig is kitart. Külön kell megemlékeznünk román népünk akkor kialakult, önálló egyházi művészetéről, mely a keleti keresztény templomstílusnak érdekesen egyéni és tipikusan erdélyi, csudálatosan szép fatemplomstílusát alkotta meg, melyben a felépítés népies gótikáját esztétikailag szinte tökéletesen egységesíteni tudta a keleti egyházaknak fontos és előírással bíró belső elrendezésével és bizánci stílusú díszítő festésével. De erdélyi román népünk képzőművészeti termelőképessége a templomépítéssel mellett egyházi festőművészete tipikus kialakításában is megnyilvánult. Külön egyházi festőiskola alakul a szolnok-dobokamegyei N i k u l á n, ahol úgyszólván iparszerűleg állítják elő az erdélyi román nép egész vallásos festészeti és grafikai szükségleteit. Bámulatos tökéletességre tettek szert egyszerű, sőt tudatlan emberek az ikonok, vallásostárgyú faliképek, színes fametszetek és üvegre festett színezett grafikák művészi és stílusos, de filléres tömegárúként való előállításában. Ez a nikulai festőiskola, illetve egyházművészeti műhely egy századnyi időig élt és csupán a XIX. század második felének sokszorosító gépipari fejlődése ölte meg.

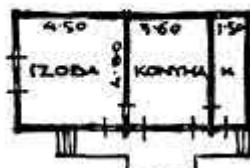
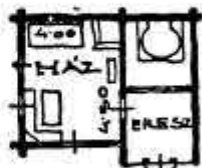
*

A mig tehát a gubernium kora jelenti egyrészt az erdélyi népek közösségi érzésének gyengülését, illetve az itt élők egymástól való tudatos nemzeti elkülönülésének kezdetét, addig képzőművészeti kultúránk életfolyamában ekkor érkezik el oda, hogy kialakítja azt a mai napig is élő és ható népművészetet, mely, tipikusan erdélyi közössége mellett, mindenik népnél megőrzi és kifejleszti a maga külön nemzeti karakterét is.

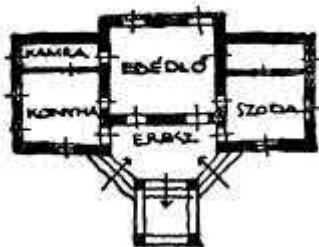

ROMÁN-ARANYDÁ-
NYA-BIRTOKOS-
LAKÓTELKE-
VERÉSPATAK

A. FALUSI-LAKÓHÁZ-TÍPUS-FEJLŐDÉS-VÁZLATA

TÍPIKUS-NEMESI
KUNYA-ALAPRAJZ-
CSIDA-MARÓC-T. VÁG

Az erdélyi nemzeti társadalmak erőviszonyai e korban lényegesen és a jövőre sorsdöntően alakultak át. A szászok megtartják a maguk helyét és konzervativizmusuk, óvatos előrelátásuk, valamint egységes társadalmuk ősi intézményei és gazdasági erejük, de számbeli gyengeségük biztosítja számukra az állandóságot, de fékezi előretörési lehetőségeiket is. A magyarság és székelység alkotóképessége és munkaereje meglankad, társadalmi közszelleme megromlik, politikai látása meggyengül. másik két nemzetet számában meghaladó, de politikailag, társadalmilag és gazdaságilag eddig teljesen súlytalan, mert öntudat nélküli románság nemzeti tudata és akarása ekkor érlelődik ki és változtatja át a passzív román tömeget súlyosan aktívíróerővé.

Az 1848. évi májusi és utolsó guberniális kolozsvári országgyűlés kimondotta Erdélynek Magyarországgal való unióját minden feltétel nélkül. A történetírás megállapítja, hogy ezt a súlyos horderejű határozatot egyhangúlag szavazta meg az országgyűlés, de szükségesnek tartjuk az igazság szempontjából feljegyezni:

1. Az országgyűlésen résztvevő szász követek az egyhangúság érdekében kifejtett terror nyomása alatt megszavazták ugyan az uniót, de a gyűlés után nem vállalták azt sem ők, sem népük.

2. A román püspök csupán a maga nevében és felelőségére adta le hozzájáruló szavazatát, de azzal a román nép sem azelőtt, sem azután soha nem vállalta a közösséget, sőt nyíltan megtagadta azt.

3. De a magyar és székely nemzet sem volt egész tömegében híve az uniónak, még kevésbé a Magyarországgal minden feltétel nélkül való egyesülésnek.

A forradalom leverése után egyidőre újra külön kormányoztatik Erdély közvetlenül Bécsből. De Magyarországnak Ausztriával való kiegyezése után 1868-ban a 48-as uniótörvény is visszanyeri érvényességét.

*

Erdély, mint politikai fogalom tehát meghalt. És az 1868-tól 1918-ig eltelt félszázados magyarországi kormánynak gondja volt arra, hogy nemcsak régi politikai fogalma, de még a nevét is kigyomlálja a magyarság tudatából. Erdély neve eltűnt az iskolakönyvekből és e föld hivatalos neve geográfiailag: „Délkeleti Felföld”, politikailag: „Királyhágón túli terület” lett.

Az unió 1868—1918 Közé eső félszázados korszaka tehát a nemzeti erőviszonyok közötti rohamos eltolódások ideje: a magyarság egyre gyorsuló gyengülésével szemben a románság folyton növekvő gyarapodása érvényesül. Ez erőeltolódás következtében fenyegető egyensúlyi kilengést siettetett, hogy a régi, természetes konvergens kulturális életfolyamat is szinte teljesen megállott a tudatosan divergens munkafolyamat mind hatalmasabb lendülésével szemben.

*

1918. évi december hó elején az erdélyi románok gyulafehérvári nemzetgyűlése, melyen a szász nemzet is képviseltette magát, kimondotta Erdély unióját Romániával — minden feltétel nélkül. Ez ugyancsak súlyos horderejű határozattal kapcsolatban a történelmi valóság kedvéért meg kell jegyeznünk:

1. Erdély magyarsága e minden erdélyi nép sorsáról döntően határozó gyűlésen részt nem vett, becsülettel részt sem vehetett, tehát ezt az uniót meg nem szavazta.

2. A szász nemzet csupán hosszas habozás után, s a román nemzeti vezetőkkel való sokszoros, reábeszélő tanácskozás és legalább bizonyos fokig való megnyugtató ígéretek után járult hozzá az unió megszavazásához.

3. De a románság sem volt egészében híve a feltételek nélkül való uniónak.

... A történelem megismételte magát: az 1918-iki gyulafehérvári gyűlés szinte megdöbbentően hasonlatos az 1848-

Ö S S Z E G E Z É S

Ezer esztendő nagy idő, még népek és kultúrák életében is. Ezer esztendő alatt Erdély földjén megtörténik az a gyönyörű csuda, hogy három nép és három kultúra éli életét úgy egymás mellett, illetve egymás között, hogy mindhárom megőrzi — mert megőrizheti — a maga különvált egyéniségét, de amellet közös és minden környező idegen és rokon néptől és kultúrától elütő karaktert is véssen fel. Így alakul a bizánci stílusú görögkeleti templomból Kalotaszegen olyan templom, melynek legközelebbi atyjafiai a kalotaszegi gótikus stílusban épült magyar kálvinista templomok. A vidrai móc-nemes útmelletti, kerített udvarházának bizonyára inkább atyjafia akár a Barcsayak kőfalas, bástyás udvarban épült kisbarcsai kastélya, mint a havasalföldi erődített lakótornyok, a „k u l á k”. Az erdővidéki székely falvak lakóházaiban csak gyakorlott szem látja meg azokat a finom, de jellemző sajátosságokat, melyek azokat az Olt-menti, vagy barcsági szász lakóházaktól megkülönböztetik.

A gyulafehérvári, kolozsvári katedrálisok, Vajdahunyad vára, az alvinczi Martinuzzi-kastély a középkori román és gót stílus, illetőleg az olasz reneszánsz alkotásai csupán. Erdélyhez annyi a közük, hogy ott épültek, de lehetnének bárhol másutt a nagyvilágon is. Viszont a XVII. és XVIII. században épült, vagy átépített háromszéki és marosmenti kedves barokos kúriák, a verespataki román aranybányabirtokos nemesi kúriája, a kalotaszegi magyar vagy román falusi templomok legtöbbje, a rákosí Bethlen-vár, vagy akár a brassói Katalin-bástya és a segesvári öreg várostorony félreérthetetlenül és speciálisan Erdély pszichéjének szülöttei.

Ha már most egymás mellett és egyszerre nézzük és egy mással összehasonlítjuk Erdély képzőművészeti emlékeit, akkor önkénytelenül is meglepő és őszintén meggyőző az az időrendben állandóan és következetesen közeledő rokonság egymástól fajban, származásban, kultúrában merőben különböző népeinek kultúrtermekéi között.

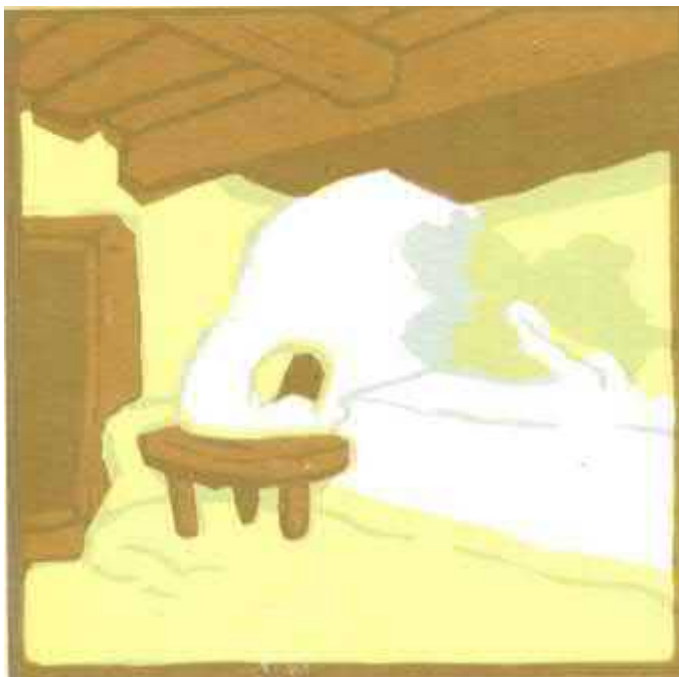
ben is, de ezer esztendő alatt Erdély földjén egyik nép és egyik kultúra sem tudta és nem is akarta a másikat a maga képeére átformálni. Külső erők néha megpróbálták ezt nagy áldozattal, de kicsi eredménnyel és végső siker nélkül. Ellenben a három együttélő kultúra tudattalanul állandó és soha egészen meg nem szűnő törekvése volt, hogy faji természetének megtartásával olyan közösségeket vegyen magára, melyek különvalóságaik ellenére is típusosán erdélyivé tegyék. Más nép az erdélyi magyar, mint a magyarországi, más a királyföldi szász, mint a németországi német és más az erdélyi román, mint az ókirályságbeli; fizikumban is más, de mentalitásban éppen az. És ha megmaradt a román románnak, a szász németnek és a magyar és székely magyarnak, de egymástól való különbözőségük mellett jellemzi őket és minden kulturális megnyilatkozásukat az a közösség is, melyet a megmásíthatatlan és örök természeti adottságokon kívül a közös sors, az étellel való közös küzdelmek közös formái determináltak. Ez a megnyilvánuló közösség éppen az a speciális erdélyi psziché, amit egyik erdélyi népnek Erdély határain kívül való nemzettestvére sem értett és érthetett meg soha.

Hogy mi lesz Erdély népének és kultúrájának útja a jövőben, az jórészt Erdély népeitől függ. A história bizonyítása szerint Erdély azoké a népeké volt, akik ezt a földet, ezt a sorsot és ezt a pszichét vállalták és azoké lesz a jövőben, akik azt a jövőben vállalni fogják. Erdély sorsa akkor volt a legboldogabb, kultúrája akkor virágzott ki leggazdagabban és legteljesebben, amikor népei egyakarással vállalták a külön erdélyi sorsot és építették azt külön erdélyi eszükkel.

... De amely nép valaha is elejtette Erdélyt, az a nép és kultúrája elesett itt a múltban és el fog esni a jövőben is menthetetlenül...

1. ERDÉLYSZÉLI KISNEMESI PORTA.
ÉRMINDSZENT, SZILÁGY VÁRMEGYE. ADY ENDRE SZÜLŐ-
HÁZA. (XIX. SZ. KÖZEPE. VÁLYOG-ÉPÜLET, NÁDFEDÉssel.)

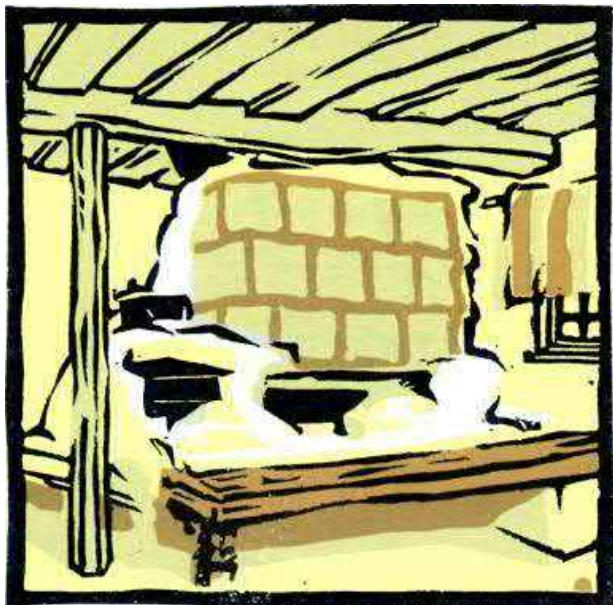

2. RÉGI KALOTASZEGI JOBBÁGYHÁZ PITVARA
SÜTŐKEMENCÉVEL.
(TÜRE, KOLOZS VÁRMEGYE.)

3. RÉGI KALOTASZEGI JOBBÁGYHÁZ SZOBÁJA
CSEREPESSEL.
(TÜRE. KOLOZS VÁRMEGYE.)

4. KALOTASZEGI CSEREPES.
(KÖRÖSFŐ, KOLOZS VÁRAMEGYE.)

5. ROMÁN HAVASI MÓC-HÁZ RÉGI TŰZHELYE.
(JANCU ÁVRÁM SZÜLŐHÁZA. XIX. SZÁZAD ELEJE.
VIDRA. TORDA-ARANYOS VÁRMEGYE.)

6. ERDÉLYSZÉLI KISNEMESI PORTA SZOBÁJA.
(ÉRMINDSZENT. SZILÁGY VÁRMEGYE. ADY ENDRE
SZÜLŐHÁZA.)

7. KALOTASZEGI MAGYAR NÉPVISELET.
(KOLOZS VÁRMEGYE.)

8. TOROCKÓI MAGYAR NÉPVISELET.
(TORDA-AEANYOS VÁRMEGYE.)

9. SZÉKELY NÉPVISELET.
(UDVARHELY VÁRMEGYE.)

10. SZÁSZ NÉPVISETLET.
(NAGYKÜKÜLLŐ VÁRMEGYE.)

11. ROMÁN NÉPVISELET.
(ROGOZSEL. KOLOZS VÁRMEGYE.)

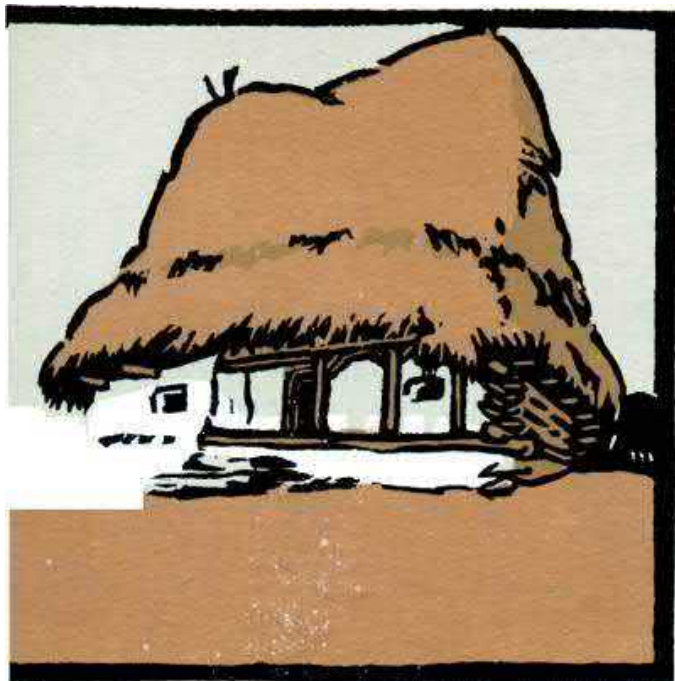
12. ROMÁN NÉPVISELET.
(ROGOZSEL. KOLOZS VÁRMEGYE.)

13. SZÉKELY NEMESI KÚRIA.
IMECSFALVA. HÁROMSZÉK VÁRMEGYE. XVIII. SZÁZAD.
(KŐÉPÜLET.)

14. KALOTASZEGI MAGYAR NEMESI KÚRIA.
M.-GYERŐ-MONOSTOR. KOLOZS VÁRMEGYE. XVIII. SZÁZAD.
(KŐALAPON FAÉPÜLET.)

15. KALOTASZEGI MAGYAR JOBBÁGYKÁZ-TIPUS.
TŰRE. KOLOZS VÁRMEGYE. XIX. SZÁZAD ELEJE.
(FAÉPÜLET.)

16. HAVASI MÓC-HÁZ.
ALBAK-MATISEST, TORDA-ARANYOS VÁRMEGYE. XIX. SZÁ-
ZAD ELEJE. (FAÉPÜLET.)

17. VÁROSI NEMES ÚR ÉS NEMES ASSZONY.
XVII. SZÁZAD.
(KÖLOZSVÁR.)

18. SZÉKELY NEMES. XVII. SZÁZAD,
(MAROS-VÁSÁRHELY.)

19. SZÁSZ PAP. XVI. SZÁZAD.
(SZEBENI VÁROSHÁZA.)

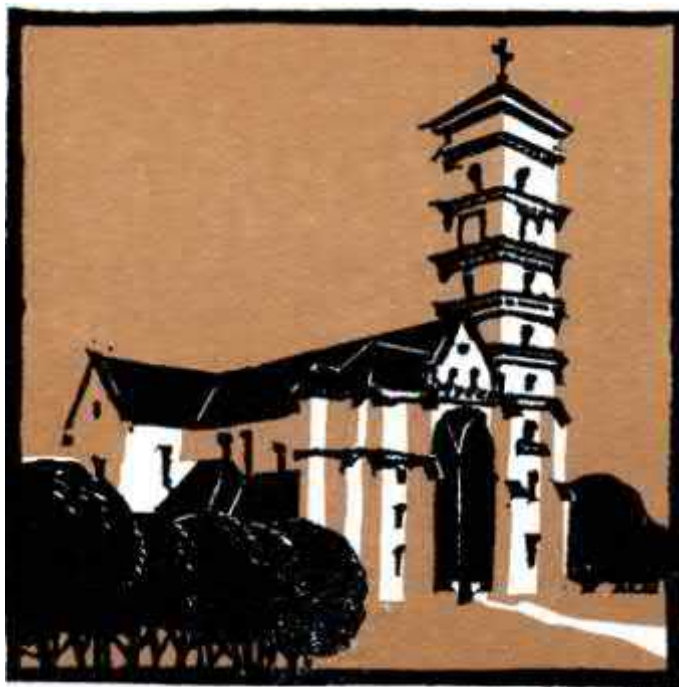
20. MEZEI HADNAGY. XVII. SZÁZAD.
(FOGARAS-VÁRA)

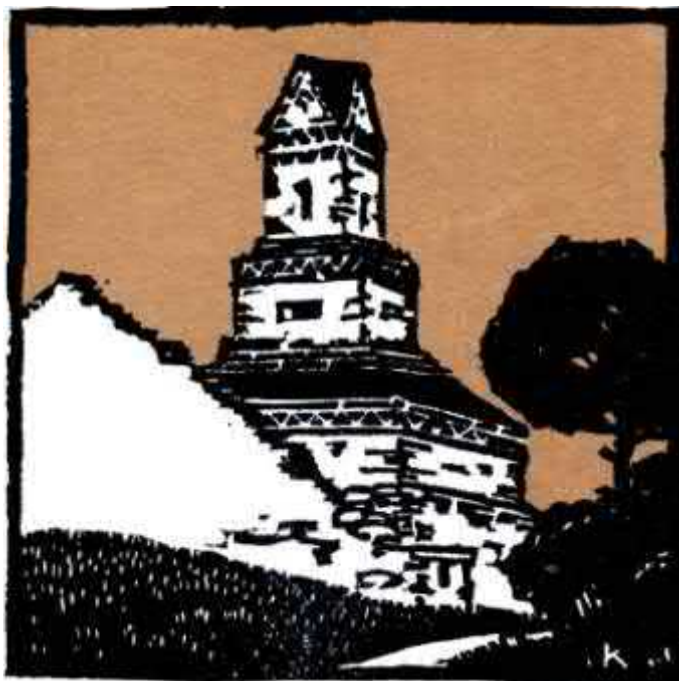
21. VÁRI DARABONT. XVII. SZÁZAD.
(SEBES-VÁR.)

22. JOBBÁGY. XVII. SZÁZAD.
(KÜKÜLLŐ-VÁR.)

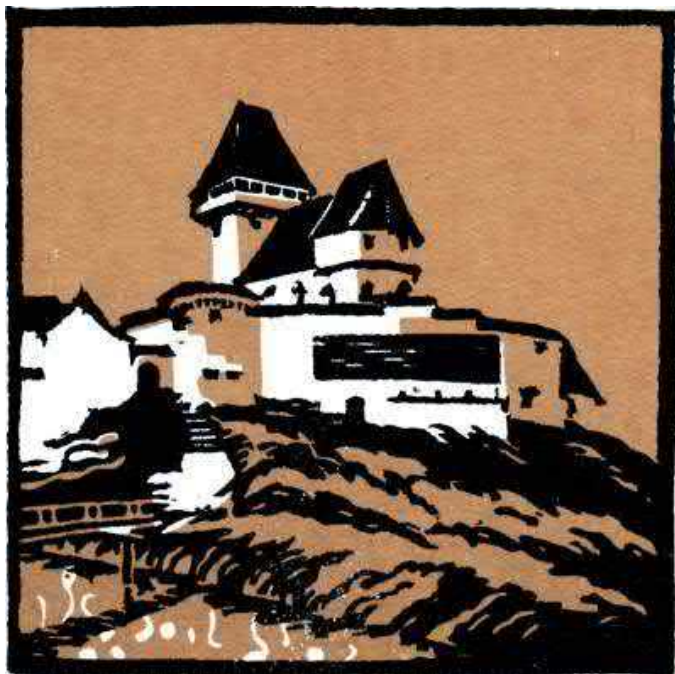
23. GYULAFEHÉRVÁRI KATEDRÁLIS.
(ÉPÜLT A XIII. SZÁZADBAN. RÓM. KATH.)

24. DEMSUS. HUNYAD VÁRMEGYE.
(ÉPÜLT A XIII—XIV. SZÁZADBAN. RÓMAI ÉPÜLET-ANYAGOK-
BÓL. BIZÁNCI STÍLUSÚ GÖR. KELETI ROMÁN-TEMPLOM.)

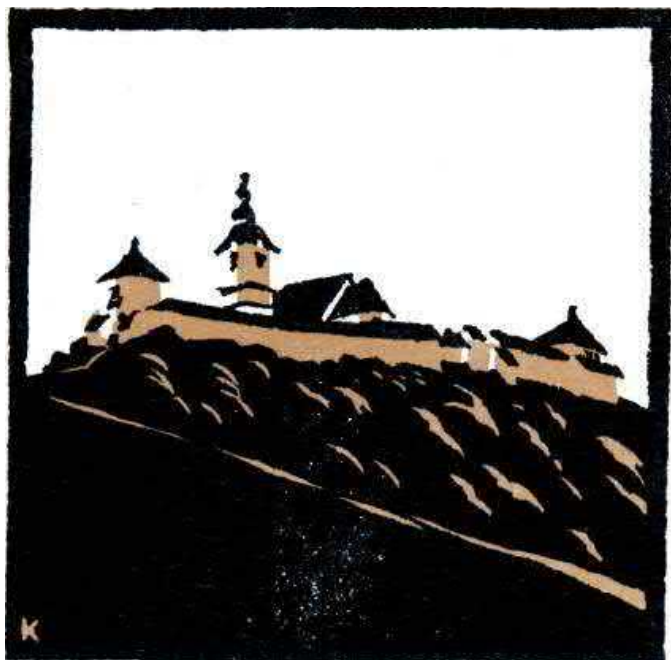

25. FOGARAS.
(ÉPÜLT 1697. ERDÉLYIVÉ ALAKULT BIZÁNCI STÍLUSÚ
GÖR. KATII. ROMÁN TEMPLOM.)

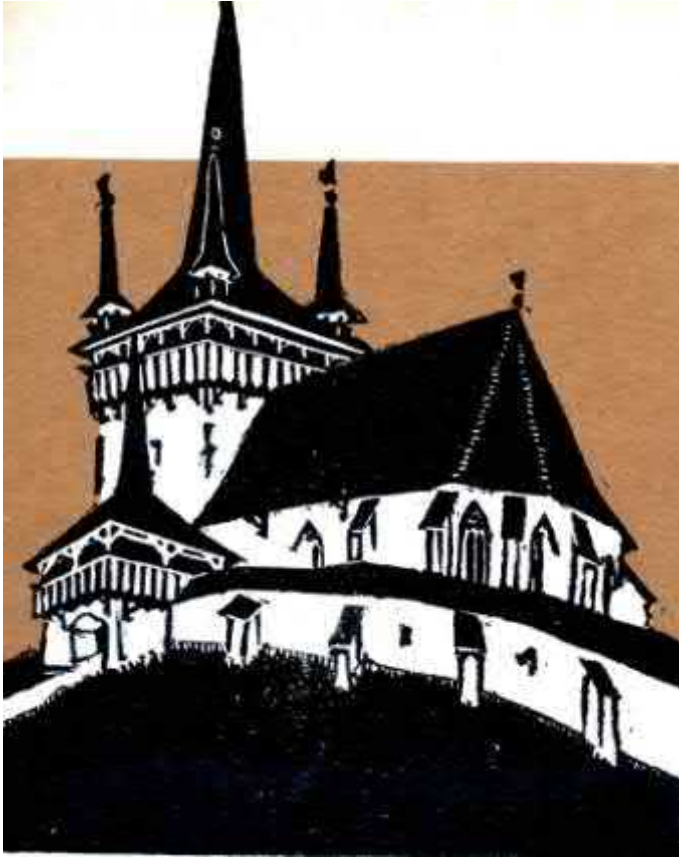

26. EIBISCHDORF (EBESFALVA).
(KISKÜKÜLLŐ VÁRMEGYE.)
XV—XVI. SZÁZADI GÓTIKUS STILUSÚ LUTHERÁNUS SZÁSZ
KERÍTETT TEMPLOM.

27. ILYEFALVA.
(HÁROMSZÉK VÁRMEGYE.)
XV. SZÁZADBELI GÓTIKUS VÁRTEMPLOM, MELY ÁT-
BAROKKIZÁLTATOTT. MA REFORMÁTUS
MAGYAR TEMPLOM.

⌘MAGYARVALKÓ

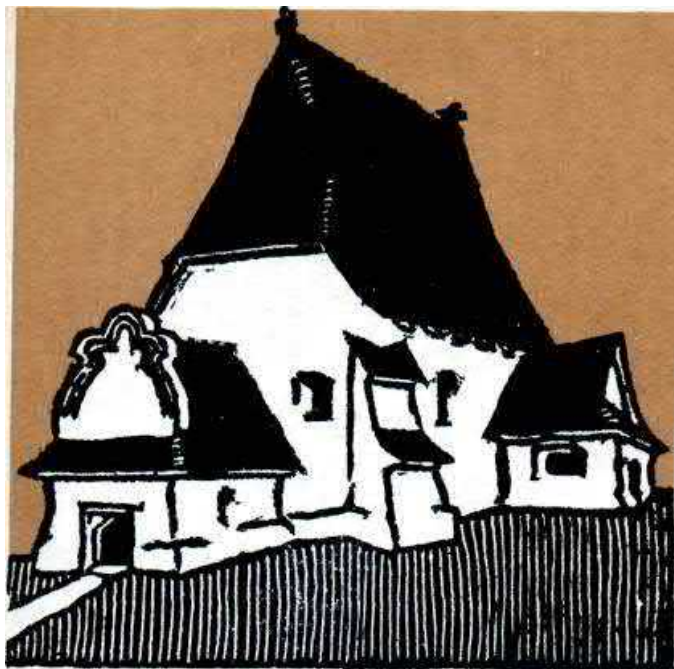
(KOLOZS VÁRMEGYE KALOTASZEG.)

VALÓSZÍNŰLEG MÉG AZ ÁRPÁDOK IDEJÉBŐL VALÓ TEMPLOM
HELYÉN A XV. SZÁZAD VÉGÉN ÉPÜLT GÓTIKUS KOLOSTOR-
TEMPLOM. TORNYA ÉS VÉDŐKERÍTÉSE XVII. SZÁZAD.
MA REFORMÁTUS MAGYAR TEMPLOM.

29. MAGYAR-GYERŐ—MONOSTOR.

(KOLOZS VÁRMEGYE. KALOTASZEG.)
AZ ÁRPÁDOK KORÁBAN ÉPÜLT KOLOSTOR-TEMPLOM.
A TEMPLOM MAI FELÉPÍTMÉNYE XV. SZÁZADVÉGI GÓT
STÍLUS. KERÍTÉSE XVIII. SZÁZAD. MA REFORMÁTUS
MAGYAR TEMPLOM.

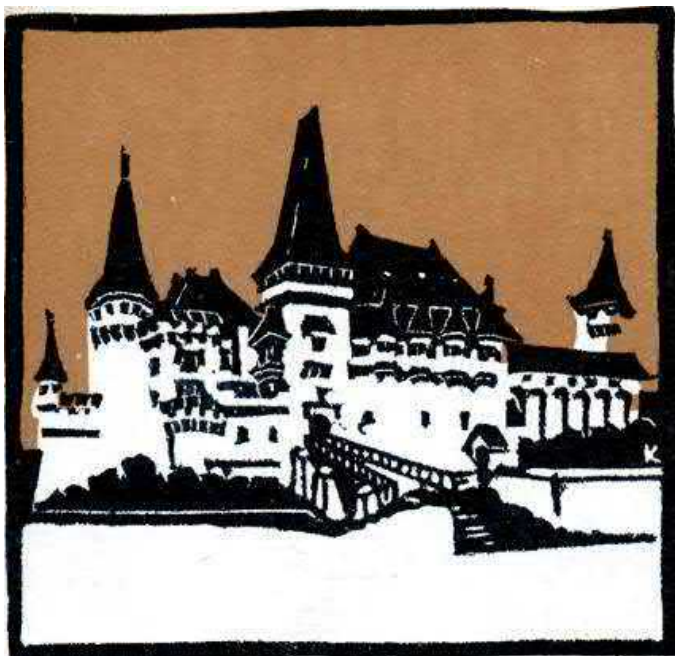
30. GELENCE—HÁROMSZÉK.
VALÓSZÍNŰLEG A XV. SZÁZADBAN ÉPÜLT, DE A XVIII.
SZÁZADBAN BAROKK HOMLOKZATOT KAPOTT. GÖRÖG
KATH. SZÉKELY-MAGYAR TEMPLOM.

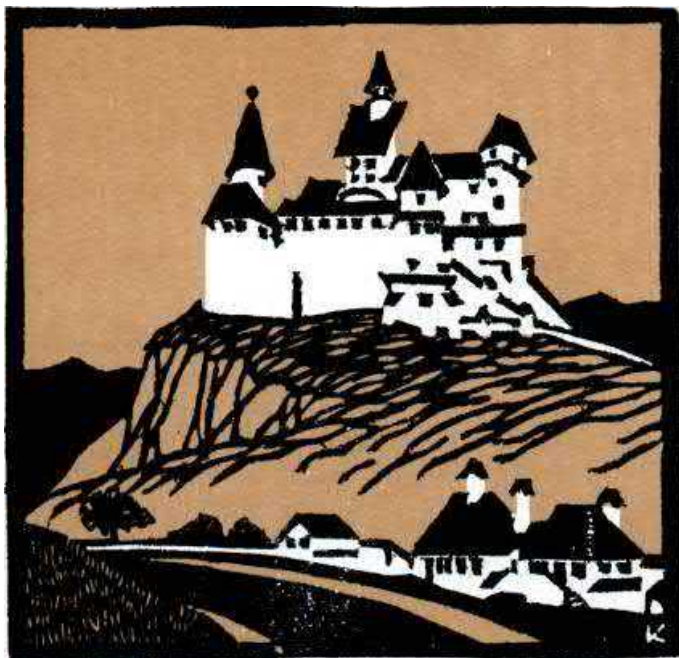
31. MAROS-SZENTIMRE.
(ALSÓ FEHÉR VÁRMEGYE.)
HUNYADI JÁNOS ÁLTAL ÉPÍTETT (XV. SZ. KÖZEPE)
GÓTIKUS, MA REFORMÁTUS TEMPLOM.

32. HARANGLÁB ÉS CINTEREMBEJÁRÓ.
MEZŐCSÁVÁS; MEZŐSÉG; XVIII. SZÁZAD.)

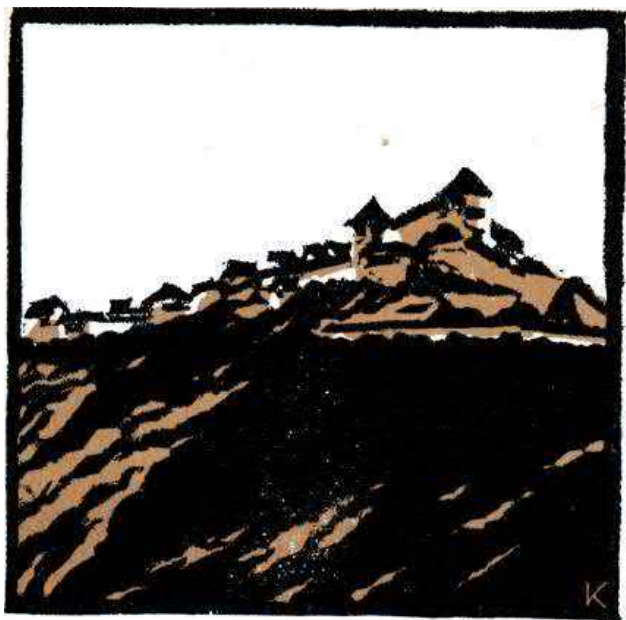

33. VAJDAHUNYADI LOVAGVÁR.
(ÉPÍTETTE HUNYADI JÁNOS, ERDÉLYI VAJDA 1452.
KIEGÉSZÍTETTE BETHLEN GÁBOR FEJEDELEM 1618.)

34. TÖRCSVÁRA.
(BRASSÓ VÁRMEGYE. ÉPÍTETTE A NÉMET LOVAGREND
1225 KÖRÜL. TELJESEN ÁTÉPÜLT 1377.)

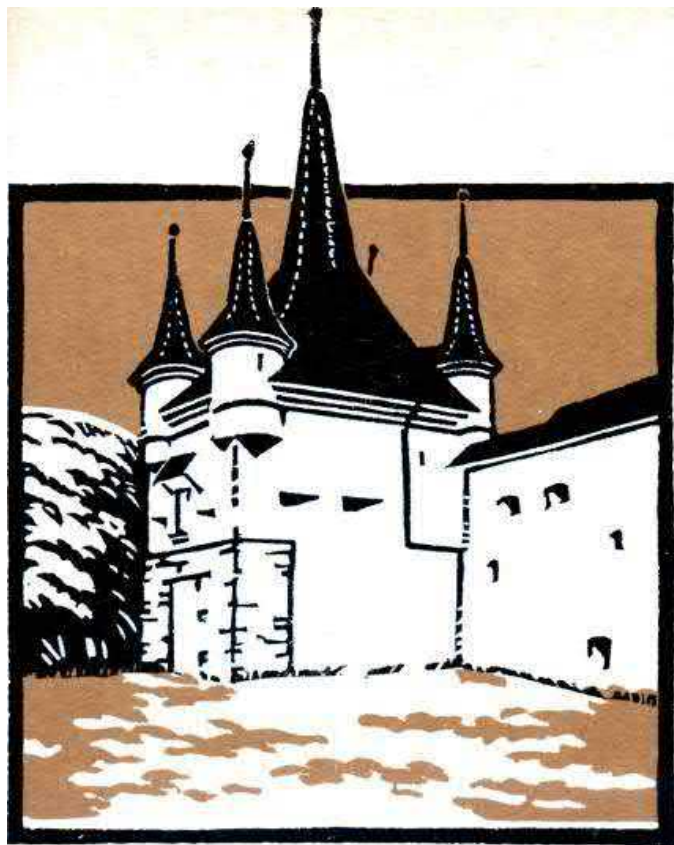

35. BARCAROZSNYÓI PARASZTVÁR.
BRASSÓ VÁRMEGYE. NÉMET LOVAGREND ALAPÍTÁSA
1222 KÖRÜL. MAI ALAKJÁBAN KIÉPÜLT A XVI. SZÁZADBAN.)

36. MEDGYES. VÁROSERŐDÍTÉS BÁSTYÁJA.
(XVI. SZÁZAD.)

37. BRASSÓ. KATALIN-BÁSTYA.
(XVI. SZÁZAD.)

38. BRASSÓ. VÁROSHÁZA.
(ÁTÉPÜLT A XVIII. SZÁZADBAN.)

39. SEGESVÁRI ÓRATORONY.
(XVI. SZÁZAD.)

40. SZEBENI VÁROSTORONY.
(XV. SZÁZAD; MAI SISAKJA XVIII. SZÁZAD.)

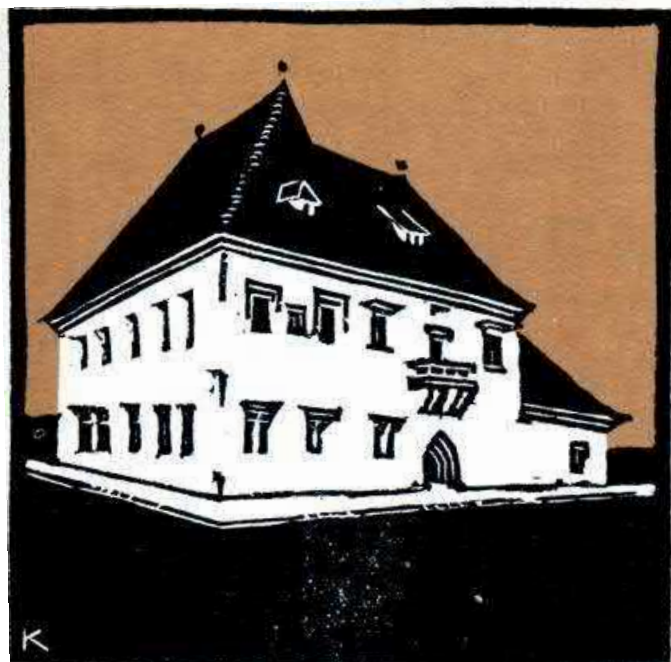

41. KOLOZSVÁRI KÖZÉPKORI POLGÁRI LAKÓHÁZ.
(MÁTYÁS KIRÁLY SZÜLŐHÁZA. XV. SZÁZAD KÖZEPE.)

42. MARTINUZZI-KASTÉLY; SZAMOSÚJVÁR.
(XVI. SZÁZAD MÁSODIK NEGYEDE.)

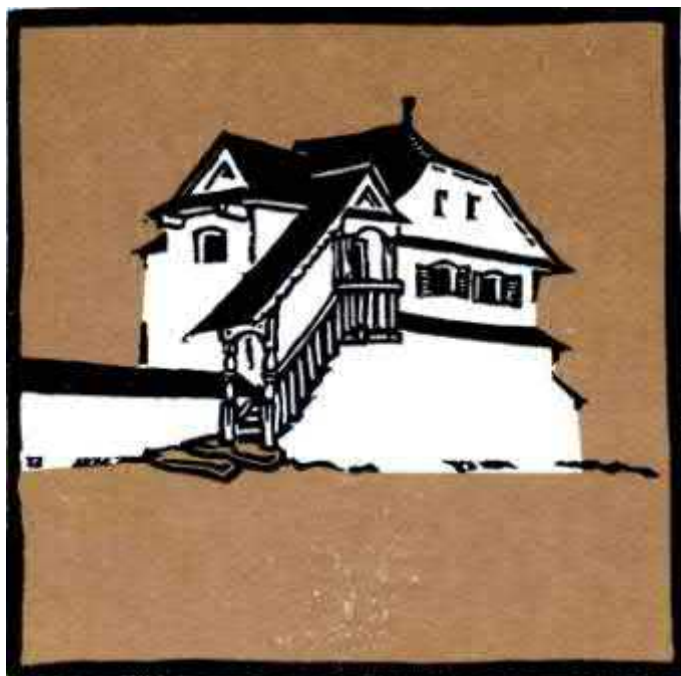
43. FEJEDELMI HÁZ TORDÁN.
(ÉPÍTETTE BÁTHORI ZSIGMOND; XVI. SZÁZAD UTOLSÓ
NEGYEDE.)

44. SEGESVÁRI HÁZSOR.
(SZÁSZ POLGÁRI HÁZAK, XVII SZÁZAD.)

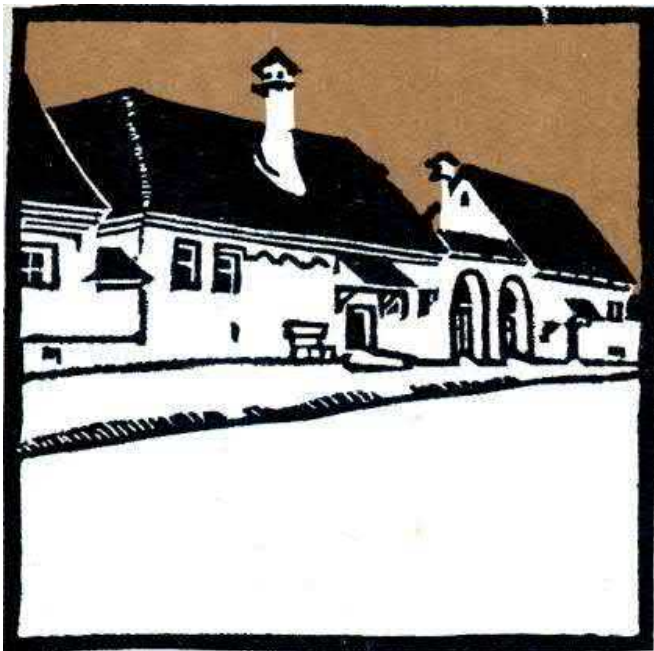
45. LÓFŐSZEKELY KÚRIA.
RÉTY, HÁROMSZÉK VÁRMEGYE. XVIII. SZÁZAD.
(KŐÉPÜLET.)

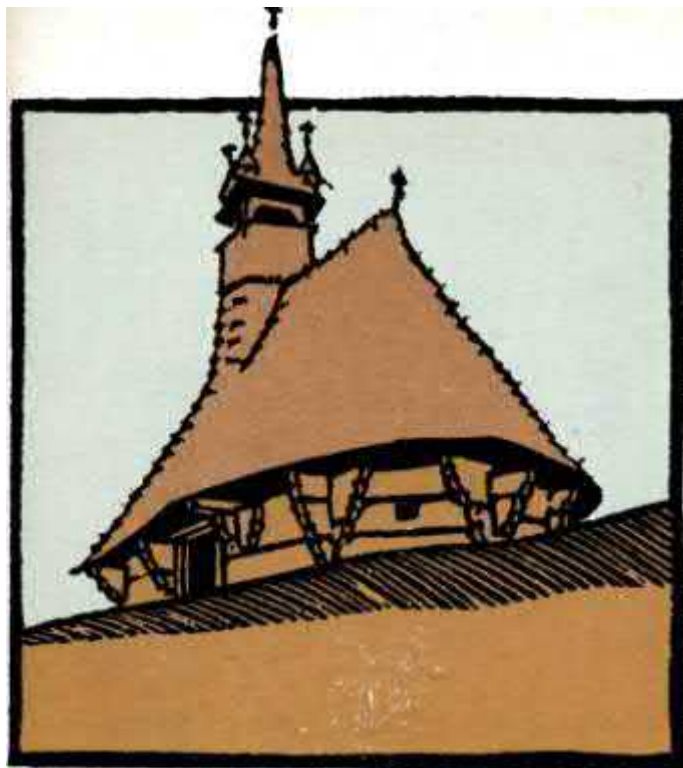
46. ÚTSZÉLI VENDÉGFOGADÓ.
BUN. NAGYKÜKÜLLŐ VÁRMEGYE. XIX. SZ. ELEJE.
(KŐALAPON FAÉPÜLET.)

47. ROMÁN ARANYBÁNYA-BIRTOKOS HÁZA.
BUCSUM. TORDA-ARANYOS VÁRMEGYE. XIX. SZ. KÖZEPE
(FAÉPÜLET.)

48. SZÁSZ PARASZTHÁZAK.
BARCASÁG. BRASSÓ VÁRMEGYE. XVIII. SZÁZAD.
(KŐÉPÜLETEK.)

49. TÜRE — KOLOZS VÁRMEGYE.

A XVIII. SZÁZAD VÉGÉN ÉPÜLT TÖLGYFA-TEMPLOM.
EGYIK LEGRÉGIBB PÉLDÁJA A ROMÁN NÉP ÁLTAL A
BIZÁNCI ÉS GÓTIKUS STÍLUS EGYESÍTÉSÉBŐL KIALAKÍ-
TOTT ERDÉLYI ROMÁN FATEMPLOMOKNAK.

50. TORDAI MAGYAR POLGÁR-HÁZ.
(XVIII. SZÁZAD MÁSODIK FELE.)

51. LÓFŐSZÉKELY KÚRIA.
DALNOK. HÁROMSZÉK VÁRMEGYE. XVII. SZÁZAD.
(FAÉPÜLET.)

52. SZÁSZ PARASZTHÁZAK.
BRASSÓ VÁRMEGYE. XIX. SZÁZAD ELEJE.
(KŐÉPÜLETEK.)

53. SEGESVÁRI SZÁSZ HÁZ.
(XVI—XVII. SZÁZAD.)

54. VERESPATAKI ROMÁN ARANYBÁNYA-BIRTOKOSHÁZA.
(XVIII. SZÁZAD VÉGE.)

55. ROMÁN NEMESI KÚRIA.
VERESPATAK. XIX. SZÁZAD ELEJE.
(KŐ-, ILLETVE FAJÉPÜLET.)

56. SZÉKELY NEMESI KÚRIA.
CSIBA. MAROS-TORDA VÁRMEGYE. XVIII. SZÁZAD.
(KŐÉPÜLET.)

57. SZÉKELY NEMESI KÚRIA.
KIS-BOROSNYÓ, HÁROMSZÉK VÁRMEGYE. XVIII. SZÁZAD.
(KŐÉPÜLET.)

58. TOROCKÓI MAGYAR HÁZTÍPUS.
TORDA-ARANYOS VÁRMEGYE. XIX. SZÁZAD ELEJE.
(KŐALAPON, ALUL VAKOLT, FELÜL VAKOLATLAN
FENYŐFA BORONA-FAL.)

59. KALOTASZEGI MAGYAR JOBBÁGY-HÁZ.
KÖRÖSFŐ, KOLOZS VÁRMEGYE, XVIII. SZÁZAD VÉGE.
(FAÉPÜLET.)

60. KÖZSÉKELY HÁZ.
KIBÉD. UDVARHELY VÁRMEGYE. XIX. SZÁZAD KÖZEPE.
(KŐALAPON FAÉPÜLET.)